

EL CAMÍ D'EN BLAUET

Projecte de la creació d'un conte per l'acompanyament a la infància desemparada

Aida Scher Gabin

Treball final de grau

Isabel Torras Genís

Grau d'Educació Social

Itinerari d'estratègies d'intervenció en infància i adolescència

2021 - 2022

22 de juny, 2021

Universitat Ramon Llull - Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés

Abstracte

El camí d'en Blauet és un projecte de creació d'un conte infantil amb una guia pràctica vinculada pels educadors i les famílies. Parteix d'un aprofundiment teòric sobre els efectes del desemparament des de la perspectiva de l'infant i de la importància d'un aferrament segur a la primera infància. La segona part del projecte és la creació, aplicació i execució del conte i la guia de lectura. El conte va destinat prioritàriament a infants dels 2 als 6 anys en situació de desemparament, i la guia va destinada a educadors socials i/o referents adults que acompanyen als menors en el seu desenvolupament fora del nucli familiar biològic.

Paraules clau: Desemparament, Infància, Conte Infantil, Acompanyament Socioeducatiu, Acollida i Adopció.

El camí d'en Blauet es un proyecto de creación de un cuento infantil con una guía práctica vinculada para los educadores sociales y las familias de acogida. Parte de una profundización teórica sobre los efectos del desamparo desde la perspectiva del niño y de la importancia de un apego seguro des de la primera infancia. La segunda parte del proyecto es la creación, aplicación y ejecución del cuento y la guía de lectura. El cuento va destinado prioritariamente a niños de 2 a 6 años en situación de desamparo, y la guía va destinada a educadores sociales y/o referentes adultos que acompañan a los menores en su desarrollo fuera del núcleo familiar biológico.

Palabras clave: Desamparo, Infancia, Cuento Infantil, Acompañamiento Socioeducativo, Acogida y Adopción.

El camí d'en Blauet is a project which presents a children's story with an associated practical guide for social workers and foster families. It's based on theoretical research on the effects of abandonment and neglect from the child's point of view, as well as the importance of a safe attachment during early childhood. The second part of the project is the creation, application and execution of the story is destined primarily for kids between 2 and 6 years old, while the guide is designed for those social workers and/or guardians which accompany the children in their development outside their family nucleus.

Key words: Abandonment, Childhood, Children's Story, Socio-educational Support, Foster Care and Adoption.

*Educar quiere decir sacar de dentro,
no meter de fuera.
No somos cubos vacíos que hay que llenar,
somos fuego que hay que prender.*

Dr. Mario Alonso Puig

Agraïments

A la meva mare per avivar la meva curiositat i amor per les persones i els infants.

A mun pare pel suport incondicional.

Al Raúl per haver-me acompanyat en el camí.

A la Mar per tota l'ajuda.

A la Míriam per creure en mi.

Sense dubte, a l'Isabel per tot.

Gràcies.

SUMARI

	<u>Pàgina</u>
1 Introducció i justificació	6
1.2 Objectius	7
2 Marc legal	8
2.1 Lleis de protecció de la infància	8
2.1.1 En l'àmbit internacional	8
2.1.2 En l'àmbit Espanyol	8
2.1.3 En l'àmbit de Catalunya	9
2.2 El desemparament i vies de derivació	10
3 Marc teòric	16
3.1 Etapes del desenvolupament emocional: Model psicodinàmic i les relacions objectals	16
3.1.1 Sigmund Freud: la construcció de la personalitat	16
3.1.2 Teoria de les relacions objectals: Spitz, Klein, Winnicott i Bowlby	18
3.2 Etapes del desenvolupament emocional: Model psicosocial	25
3.2.1 Teoria del desenvolupament psicosocial d'Erikson	25
3.3 Conseqüències emocionals del desemparament	28
3.3.1 Els mecanismes de defensa	30
3.4 El conte com a eina d'intervenció	32
3.4.1 Anàlisi de contes	34
3.5 Elements a tenir en compte per l'elaboració del El camí d'en Blauet	36
3.5.1 El diàleg	36
3.5.2 Els personatges i els colors del conte	37
4 Projecte	39
4.1 Avantprojecte	39
5 Conclusions	40
6 Annexos	43
4.2 Conte	43
4.3 Guia educadors socials i famílies d'acollida	51
7 Bibliografia	56

SUMARI DE DIAGRAMES

Quadre 1: Tipus de maltractament infantil	13
Quadre 2: Fases de la construcció de l'aferrament	23
Quadre 3: Estils d'aferrament infantil i adult	24
Quadre 4: Tipus de mecanismes de defensa	31

1 Introducció i justificació

Aquest treball final de grau és un projecte de creació d'un conte amb una guia pràctica vinculada que parteix d'un aprofundiment teòric sobre els efectes del desemparament des de la perspectiva de l'infant i una sèrie de temàtiques vinculades les quals teoritzen el desenvolupament de la personalitat de l'infant i la importància d'un aferrament segur. D'altra banda, la creació, aplicació i execució del conte i la guia formen part d'una tipologia de projecte.

Les meves pràctiques de tercer d'educació social les vaig dur a terme en un Centre d'Acollida de menors on vaig palpar molta de la frustració i ràbia que patien els infants que hi residien en el centre temporalment. Observant, vaig arribar a la conclusió que molts dels infants entenien el perquè estaven allà, però no se'ls acompanyava massa a l'hora de treballar-se emocionalment, especialment en el context de la culpa, ja que «Temen a vivir a los padres biológicos como malos por el abandono y prefieren culparse a sí mismos con todas las consecuencias ulteriores que esto tiene en la formación de la personalidad» (Amorós, 2008). D'altra banda, la culpabilitat no es tractaria tret que el nen ho manifestés i, aquells que no ho retratessin, probablement ho sentirien igualment. Per això, a continuació presento un projecte el qual es du a terme en el context de centres residencials de menors i famílies d'acollida o adoptives. Està dissenyat per tal de donar eines als progenitors o educadors en el procés d'acompanyament emocional dels infants desemparats per fer-los entendre millor la situació que viuen. D'altra banda, també està plantejat per ajudar a portar i entendre millor la situació als educadors i progenitors.

He escollit dissenyar aquest projecte, ja que a molts infants desemparats se'ls delega part de la responsabilitat de gestionar-se ells mateixos la situació que hi viuen. És a dir, moltes vegades no reben un acompanyament suficient d'un adult o professional que els faci entendre millor perquè estan vivint el que viuen o simplement l'adult no sap com fer-ho perquè l'infant compregui millor. Per això, he escollit redactar i il·lustrar un conte infantil que els ajudi a identificar que senten i, sobretot, entendre el perquè ho senten. Molts infants desemparats creixen amb la creença implícita que no han sigut estimats, que ha sigut culpa seva el seu abandonament, que estan sols o que ningú els estimarà mai. El conte està dissenyat perquè se sentin identificats de manera inconscient amb el personatge principal i, d'alguna manera, sentir-se menys sols.

D'altra banda, trobo que molts professionals que intervenen amb aquest col·lectiu o les famílies que els acullen no saben ben bé com abordar la situació ni com explicar-la. Com a adults, podem empatitzar amb què l'infant es deu sentir perdut, sol i frustrat, tot i que és molt possible que no sabem com acompanyar-los perquè els pesi el mínim possible la motxilla emocional en un futur. Per tant, he creat una guia per ajudar als adults que intervenen amb aquests infants per tal que ho facin de la manera més gentil i respectuosa possible i perquè ells mateixos tampoc se sentin sols en el procés d'acompanyament.

1.2 Objectius

Aquest projecte dona resposta a dos objectius generals amb dos respectius objectius específics:

Objectiu general 1: Conèixer el desenvolupament emocional dels infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament en centres residencials o famílies d'acollida.

Objectiu específic 1: Conèixer les etapes del desenvolupament emocional dels infants.

Objectiu específic 2: Profunditzar com els afecta emocionalment el desemparament als infants de 2 a 6 anys.

Objectiu general 2: Donar eines a pares i educadors perquè puguin acompanyar emocionalment als infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament.

Objectiu específic 1: Acompanyar als infants d'entre 2 a 6 anys en situació de desemparament.

Objectiu específic 2: Proporcionar recursos als tutors legals i educadors per acompanyar als infants d'entre 2 a 6 anys en situació de desemparament.

2 Marc legal

2.1 Lleis de protecció de la infància

La negligència parental i el maltractament, com a expressió del risc i el desemparament, és una problemàtica social i de salut. Per això, en el 1989 les Nacions Unides van crear el Conveni dels Drets dels Infants el qual és reconegut mundialment per tots els països, menys els Estats Units, segons l'UNICEF (1990). A continuació s'exposen les lleis i documents més rellevants per la protecció de la infància a nivell internacional, europeu i espanyol.

2.1.1 En l'àmbit internacional

Pel que fa a la normativa de la protecció de la infància en l'àmbit internacional, comptem amb una sèrie de documents i convenis els quals recullen uns criteris pel benestar i la tutela dels infants. A continuació, un llistat dels respectius documents extrets del Ministeri de Drets Socials i Agenda 2030 (2020):

- [Convenio] de los Derechos del Niño (CDN).
- [Informe:] Un mundo apropiado para los niños. (2002)
- Convenio de la Haya de 29 de mayo de 1993 [relativo a la Protección del Niño y a la Cooperación en materia de Adopción Internacional].
- Convenio de la Haya de 19 de octubre de 1996 [relativo a la competencia de ley aplicable, reconocimiento, la ejecución y la cooperación en materia de responsabilidad parental y de medidas de protección de los niños.]
- Informe mundial sobre la violencia contra los niños y niñas.
- Protocolo Facultativo de la CDN relativo a la venta de niños, la prostitución infantil y la utilización de los niños en la pornografía.
- Estrategia de Infancia del Consejo de Europa.

2.1.2 En l'àmbit Espanyol

Pel que fa a la normativa a Espanya per la protecció de la infància, comptem amb Leyes de modificación del sistema de protección a la infancia en España.

- Ley Orgánica 1/1996, de 15 de enero, de Protección Jurídica del Menor, de Modificación Parcial del Código Civil y de la Ley de Enjuiciamiento Civil.
- Ley orgánica 5/2000, de 12 de enero, de Responsabilidad Penal de los Menores.
- Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia.

- Ley 26/2015, de modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia.

La Llei Orgànica 1/1996, amb vigència de la modificació del sistema de protecció a la infància i l'adolescència del 2015, pretenen establir un marc jurídic nacional situant al menor d'edat «com a subjecte de drets i oportunitats» (BOE, 2015) adaptant-se a les necessitats i les circumstàncies socials.

2.1.3 En l'àmbit de Catalunya

Les lleis nacionals també s'apliquen a les comunitats autònomes, tot i que les mateixes tenen les seves pròpies lleis les quals regulen els drets i les oportunitats dels menors dins la comunitat autònoma. A Catalunya, la Llei 14/2010, del 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència (LDOIA) la qual «té per objecte la promoció del benestar personal i social dels infants i els adolescents i de les actuacions de prevenció, atenció, protecció i participació dirigides a aquestes persones a fi de garantir l'exercici de llurs drets, l'assumpció de llurs responsabilitats i l'assoliment de llur desenvolupament integral.» (Parlament de Catalunya, 2011)

A Catalunya, la LDOIA cobreix les següents necessitats i temes clau segons l'apartat de Drets Socials de la Generalitat de Catalunya (2010):

- Protecció pública davant els maltractaments infantils:
 - «[...] prioritza que en casos de maltractament familiar sigui la persona maltractadora qui deixi la llar, en lloc de l'infant», tot i que sovint l'entorn familiar no és un lloc protegit per l'infant i s'ha de retirar a l'infant a un lloc segur.
 - «També vol evitar que en cas d'abús o maltractament, els infants hagin de declarar dues vegades davant del jutge [...].»
- Nou model de protecció de la infància i l'adolescència:
 - «La declaració de desemparament ja no és l'únic títol que habilita la intervenció protectora dels poders públics, sinó que es reserva per a aquells casos d'especial gravetat en què cal separar l'infant o adolescent del seu nucli familiar.»

- Temps límit per oposar-se al desemparament i la protecció:
 - «D'aquesta manera, s'evita que els infants hagin de patir situacions d'incertesa. En el cas de l'acolliment preadoptiu, que és el pas previ obligatori abans de l'adopció, el termini que tenen els progenitors per oposar-s'hi és de dos mesos.»
- Noves modalitats d'acolliment: especialitzat i permanent:
 - «L'acolliment familiar permanent es durà a terme quan el desemparament sigui pràcticament definitiu, però no sigui possible l'adopció.»
 - «L'acolliment familiar en unitat convivencial d'acció educativa estarà adreçat a infants i adolescents tutelats que requereixen una atenció més especialitzada: [...] amb necessitats educatives especials, [...] amb malalties cròniques i/o trastorns de conducta, i grups de germans.»
- Foment de la participació de la infància i l'adolescència:
 - «la Llei crea un Consell Nacional de la Infància.»
 - «[La Llei] crea la figura del procurador de la infància i l'adolescència per tal de donar plena efectivitat al dret dels infants i adolescents tutelats per la Generalitat de ser escoltats, [...] s'encarregarà de la inspecció i l'atenció de les sol·licituds i queixes dels infants i adolescents tutelades, així com de realitzar recomanacions i propostes en aquest àmbit.»
- Transversalització de les polítiques d'infància i adolescència:
 - «Revisió global del dret i de les polítiques públiques [...] per garantir que inclouen els objectius i les accions pertinents adreçades a satisfer les seves necessitats, [...] adreçades a tota la infància, i no únicament a la infància en risc.»
 - «[...] les diferents administracions públiques implicades en la prevenció, la detecció i la protecció de les situacions de risc i de desemparament [actuen] de manera integrada, en un àmbit territorial concret.»
- Prevenció:
 - La llei defineix la prevenció pels factors de risc que posin en perill de risc o desemparament als infants i adolescents.

2.2 El desemparament i vies de derivació

La infància és una etapa essencial en la construcció i definició de la persona, del psiquisme i del desenvolupament cognitiu, psíquic, emocional i cognitiu del mateix. Com bé explica UNICEF (2013) «[La primera infància —des de desenvolupament prenatal a los ocho años—] Es el período más intenso de desarrollo cerebral de todo el ciclo de vida, y por tanto la etapa más

crítica del desarrollo humano. Lo que ocurre antes del nacimiento y en los primeros años de vida tiene una influencia vital en la salud y en los resultados sociales.» La concepció de la Convenció sobre els Drets de l'Infants, adoptada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 1989, va determinar que la cura, la protecció i vetllar pel benestar de l'infant és responsabilitat de la família del menor, de l'Estat i de la comunitat. Per això, podem determinar que «la infancia y la calidad de los vínculos tempranos marcan un precedente para la constitución del psiquismo y la salud mental» de l'ulterior adult (Rovella, 2020). Per tant, quan durant la infància hi ha una negligència, un abandonament emocional, psíquic i físic o un abús per part del progenitor, el menor desenvoluparà «[...] posibles repercusiones tanto efectos a corto plazo como el desarrollo de un falso *self*, el establecimiento de una pauta de apego ansiosa y la prevalencia de una tendencia antisocial de la personalidad.» (Rovella, 2020)

Palacios i Rodrigo (1998) expliquen que les funcions centrades en el desenvolupament dels fills són les següents:

- Funció parental de protecció: Vetllar pel bon desenvolupament i creixement dels fills, així com per la seva socialització. La família és el primer agent que ha de complir amb la funció socialitzadora, però en el cas del desemparament, sovint no s'ha seguit un procés de socialització correcte i aquest fet genera a l'infant sentiments d'inseguretat cap a les persones que han de satisfer les seves necessitats.
- Funció parental afectiva: La figura parental ha de proporcionar un entorn que garanteixi el desenvolupament psicològic i afectiu del nen. És habitual que els infants desemparats hagin patit carències afectives, ja sigui per negligència o per manca de recursos de l'entorn del qual provenen. Tanmateix, cal que els educadors socials i famílies d'acollida o d'adopció demostrin físicament i verbalment el seu afecte i que desenvolupin el seu rol p/matern partint de conceptes com la comunicació, l'amor, la paciència i la dedicació.
- Funció parental d'estimulació: Aportar als fills estimulació que garanteixi que es poden desenvolupar correctament en el seu entorn físic i social. Que potenciïn les seves capacitats tant físiques com intel·lectuals i socials per aconseguir la màxima potencialitat.
- Funció parental educativa: Prendre decisions que garanteixin el desenvolupament educatiu de l'infant i que tenen a veure no només amb l'àmbit educatiu formal, sinó amb el model familiar que s'estableixi. La figura parental ha de poder orientar i dirigir el comportament dels infants i les seves actituds i valors d'una forma coherent amb l'estil familiar i que sigui acceptable per l'entorn. En el cas dels infants desemparats, s'ha de

tenir present que, sovint, han vist patrons de conducta inadequats i han après a reproduir-los per imitació dels models de referència.

És important tenir en compte aquestes quatre funcions parentals, ja que són pilars essencials pel desenvolupament integral i sa de l'infant. Quan hi ha una situació de risc o desemparament, almenys una d'aquestes funcions no s'està complint, i és primordial tenir-les totes en compte.

Les situacions de desatenció i desprotecció fan referència a aquelles situacions de risc i desemparament de la infància i adolescència, trencant en alguna mesura aquestes quatre necessitats bàsiques i generals que s'haurien de complir per les figures parentals pel correcte desenvolupament de l'infant. La diferència entre les situacions de risc i desemparament és la magnitud de la situació. És a dir, la influència que té en el desenvolupament, benestar i qualitat de vida del menor determina si és precisa la separació del nucli familiar, amb possibilitat de retorn o no. Aquestes han de ser evitades o pal·liades segons La Convenció sobre els Drets dels Infants, per la qual cosa ambdues situacions activen el sistema públic de protecció de menors. El següent treball de final de grau se centra només en situacions de desemparament.

La Llei dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència (LDOIA) defineix el desemparament com aquella situació de fet en la qual les necessitats bàsiques del menor no són cobertes per al desenvolupament integral de la personalitat d'aquest, sempre que aquesta desprotecció requereixi la separació del nucli familiar. Segons la llei (LDOIA), es consideren situacions amb motiu de desemparament les següents:

«L'abandonament, [...] els maltractaments físics o psíquics, els abusos sexuals, l'explotació o altres situacions de la mateixa naturalesa efectuades per les persones a les quals correspon la guarda o que s'han portat a terme amb el coneixement i la tolerància d'aquestes persones; [...] Els prejudicis greus al nadó causats per maltractament prenatal; [...] L'exercici inadequat de les funcions de guarda que comporti un perill greu per a l'infant o adolescent; [...] El trastorn o l'alteració psíquica o la dogodependència dels progenitors, [...] titulats de la tutela o de la guarda; [...] el suministrament a l'infant o l'adolescent de drogues, estupefaents o qualsevol altra substància psicotròpica o tòxica; [...] L'infuació a la mendicitat, la delinqüència o la prostitució per part de les persones encarregades de la guarda, [...] La desatenció física, psíquica o emocional greu o cronificada; [...] La violència masclista o l'existència de circumstàncies en l'entorn sociofamiliar, [...] L'obstaculització pels progenitors o els titulars de la tutela o de

la guarda de les actuacions d'investigació o comprovació, o llur falta de col·laboració, quan aquest comportament posi en perill la seguretat de l'infant o l'adolescent; [...] la privació a l'infant o adolescent dels elements bàsics per al desenvolupament integral de la personalitat; [...] Qualsevol altra situació de desatenció o negligència que atempti contra la integritat física o psíquica de l'infant o adolescent, o l'existència objectiva d'altres factors que n'impossibilitin el desenvolupament integral.» (Mayoral, 2011, pg. 73-77)

Per tant, a grans trets, el desemparament és la situació de risc amenaçant per a la integritat del menor pel seu desenvolupament provocada per la negligència i incompliment de les responsabilitats inherents a la tutela d'aquest pels pares o tutors. Aquesta desatenció interfereix en el desenvolupament integral del menor, ja que aquest no disposa dels recursos ni elements bàsics pel seu creixement, per la qual cosa Serveis Socials ha d'intervenir.

Quadre 1: Tipus de maltractament infantil.

Tipus de maltractament	Definició	Comportament
Físic	Agressió física que produeix lesions corporals al menor.	Actituds agressives, destructives, rebels, hiperactivitat o apatia, timidesa, por, ansietat, aïllament, culpa, sentiment de ser dolents. A l'àmbit escolar és freqüent la inassistència i el baix rendiment.
Sexual	Qualsevol mena de contacte sexual amb un menor per part d'un familiar o qualsevol adult amb l'objecte d'obtenir excitació i/o gratificació sexual. Pot variar des de l'exhibició de genitals, a tocaments corporals fins a violació.	Por, ansietat, culpa, desconfiança, malestar, entre d'altres.
Psico-emocional	Actituds dirigides per poder produir mal a la integritat emocional dels menors a través de gestos o expressions verbals que humillen o el degraden.	Deteriorament de les facultats mentals, sobretot en l'àrea cognitiva, autodevaluació, baix rendiment escolar, depressió, poca sociabilitat, sensació de no ser estimat, bloqueig emocional.
Abandonament o negligència	Qualsevol conducta que priveixi a l'infant de la supervisió o atenció indispensable pel seu desenvolupament.	Apatia, assistència irregular escolar, indiferència a l'entorn.

Font: Rosalinda Santana-Tavira, M.C., Roberto Sánchez-Ahedo, M.C., M. en E.M., Emilio Herrera-Basto, M.C. (1998)

Cal destacar que no tots els actes de maltractament apunten al desemparament. S'ha utilitzat aquesta taula de referència perquè destaca els actes que poden resultar amb desemparament si l'Estat ho considera oportú.

Segons estudis realitzats a diversos països, els diferents tipus de maltractament infantil —o actes de maltractament que assenyalen al desemparament de l'infant— repercuteixen de similar manera. És a dir, el motiu pel qual és necessari retirar al menor del nucli familiar quan es donen aquestes situacions és per garantir el desenvolupament integral de la personalitat d'aquest, però també per evitar l'abandonament i els problemes escolars —tant a nivell cognitiu com social—, alteracions conductuals agressives o introvertides i marginals. Les seqüeles de la negligència i del maltractament infantil, especialment de l'última fila (definides en la columna de “comportamiento”) són desestabilitzats pel desenvolupament de l'infant i requereixen que aquest entengui millor la situació que viu quan és desemparat.

Per tant, quan un ciutadà, professional de la salut, dels serveis socials o de l'educació detecta una situació de risc, és el seu deure transmetre-ho a serveis socials (tant especialitzats com bàsics) per tal de fer la retirada de l'infant l'abans possible. Quan passa això, l'estat passa a tenir la tutela de l'infant fins que es trobi una alternativa. En cas d'una situació d'urgència, es porta a l'infant a un centre d'acollida on romandrà fins que s'arribi a una conclusió del seu cas. La Direcció General d'Atenció a la Infància (DGAIA), conjuntament amb l'Equip d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (EAIA), valoren el cas concret i decideixen quina mesura aplicar per donar resposta a les necessitats de l'infant, sempre procurant prioritzar el retorn al nucli familiar. «Entre aquestes mesures destaquen les següents: deixar el menor en la pròpia família, que ha de rebre suport psicosocial per part de l'administració; l'acolliment simple de l'infant per una persona o família; l'acolliment simple en un centre públic o col·laborador; l'acolliment familiar preadoptiu, i qualsevol altra mesura de caràcter assistencial, educatiu o terapèutic.» (GEC, 2013)

Els infants passen per un llarg procés burocràtic abans d'arribar a la seva llar definitiva o de retrobar-se amb la seva família. Al llarg d'aquest procés, es troben amb molts professionals, entre altres treballadors i educadors socials. Sobretot en els centres tutelars —com els d'acollida o els CRAE— i a les famílies d'acollida o adoptives, els educadors socials o les mateixes famílies són qui hauran de fer l'acompanyament emocional de l'infant i emparar-lo.

Amorós (2008) ens defineix l'empament com el sentir i acompanyar el desampament amb l'afectat, «[...] conectar con los sentimientos y emociones que se desprenden del desamparo. Se trata de amparar de realidad psíquica. En definitiva, supone dialogar con el desamparo y sus efectos, con las emociones y sentimientos del menor en esa situación; partiendo del no saber, del no conocer, para llegar a saber, a entender.» (Amorós, 2008)

Per això, a continuació s'ha fet un estudi de les etapes del desenvolupament de la infància, tant l'aspecte psíquic i emocional com el cognitiu, per entendre la importància dels vincles a les edats primerenques i els processos de dol que es provoquen pel desampament. Així com per entendre millor com els educadors socials i les famílies d'acollida poden comprendre i connectar millor amb el nen, ja que «A partir del abandono, se inicia en el menor un proceso de duelo por todo lo perdido o por lo que nunca tuvo. Pero además tiene que desarrollar una capacidad de estar abierto a nuevas vinculaciones y relaciones» amb els nous referents i educadors socials (Amorós, 2008). Els més petits és difícil explicar-los la realitat del perquè estan on estan i han viscut el que han viscut, però per això és necessari fer-ho d'una manera que els sigui més fàcil d'entendre, com per exemple, a través dels contes. Quan madurin i creixin, podran treballar-se emocionalment i sobre els traumes de la seva infantesa, això no obstant, a una edat tan jove —com ara de 2 a 6 anys (que és a qui dirigeixo la història)— és important fomentar la seva autoestima i ajudar-los a créixer sense culpa.

3 Marc teòric

3.1 Etapes del desenvolupament emocional: Model psicodinàmic i les relacions objectals

Per tal de comprendre les repercussions emocionals i en el desenvolupament del desemparament en la petita infància, cal primer entendre què és la psique i com es construeix i desenvolupa. D'altra banda, veurem estudis específics realitzats pels autors o els seus punts de vista sobre temes concrets. Per això, a continuació es presenten les teories del desenvolupament durant la infància presentades per alguns autors referents de la psicologia: Sigmund Freud amb el Model Psicodinàmic i Spitz, Klein, Winnicott i Bowlby amb la teoria de les relacions objectals.

Cal tenir en compte que aquests autors ofereixen perspectives diverses de la mateixa idea —com pot ser l'aferrament— i que ho estudien des del naixement o etapes molt específiques en el desenvolupament de l'infant, tot i que el conte està destinat a aquells de dos a sis anys. S'ha exposat d'aquesta manera per tenir una visió més integral de la importància de l'acompanyament des de l'inici de la vida i per posar en context de l'etapa dels dos als anys en la qual es donen molts canvis en la psique de l'infant.

3.1.1 Sigmund Freud: la construcció de la personalitat

Sigmund Freud, neuròleg austríac, conegut com el pare de la psicoanàlisi i de les figures intel·lectuals més reconegudes del segle XX, proposa la teoria psicoanalítica per explicar la construcció de la personalitat i de l'aparell psíquic. Freud va ser el primer a teoritzar les “sèries complementàries” (Freud, 1940) per explicar la causa de la neurosi, les quals suggereixen tres causes relacionades: factors hereditaris i congènits (innat), les experiències durant la infància (psíquic) i la disposició. És a dir, la combinació de factors genètics i de les experiències viscudes durant la infància són les quals determinen la predisposició a patir una patologia. La importància d'identificar la influència de les experiències durant la infància i com ajuden a formar i construir la personalitat és primordial, ja que ha marcat la línia de fons d'on partiran moltes teories i des d'on es desenvoluparà la teoria psicoanalítica. Freud, entre altres autors presentats més endavant, han destacat diferents maneres de desenvolupar-se en diversos entorns durant la infància, com pot ser la importància del vincle que neix entre l'infant amb la mare i les estructures psíquiques que parteixen d'aquesta relació. Els estudis d'aquests vincles

o la manera que l'infant es relaciona amb l'entorn s'anomenen Teories de les Relacions Objectals.

Freud estudia i teoritza l'aparell psíquic que construeix i defineix la personalitat de cada persona. La teoria psicoanalítica divideix la ment humana, o l'aparell psíquic, en tres tòpiques presentades a continuació.

La primera tòpica de Freud suggereix que el psiquisme s'estructura en 3 nivells de consciència: el conscient, el qual té contacte amb la memòria; el preconscious, compost per fenòmens susceptibles de passar a la consciència si se'ls presta atenció suficient; i, per últim, l'inconscient, on s'emmagatzema els sentiments, els pensaments i els impulsos, majoritàriament negatius —com les por i l'ansietat—, per la qual cosa aquest influeix en la conducta que manifesta la persona. En la segona tòpica de Freud, la qual complementa la primera, afegeix les tres següents dimensions psíquiques: el jo, el superjò i l'Allò.

Per tant, Freud presenta la consciència, el preconscious, el qual ajuda a aflorar les idees al conscient, i l'inconscient, el qual està dominat pel psiquisme humà i s'analitza mitjançant la lliure associació d'idees. És a dir, es manifesta mitjançant els somnis, els lapsus, els obliats, les bromes, els jocs de paraules o el naixement dels símptomes físics. Segons Freud, l'inconscient està implícit en la psique (i a la seva consciència), així com dissociat totalment del pensament conscient. Per això, la lectura i visualització de contes durant la infància ajuden a consolidar la realitat i implícitament a integrar tècniques per integrar la gestió emocional posant-li paraules i donant-li sentit a la vida de l'infant.

Freud va definir l'Allò (“ello”) com al major impuls que actua des de l'inconscient per donar resposta a les necessitats de supervivència, agressivitat i de reproducció, ja que actua segons el principi del plaer (la libido) i predomina la supervivència. Per exemple, un nadó —predominat per l'Allò— plora perquè les seves necessitats siguin cobertes, sense tenir en compte el seu entorn ni les necessitats dels altres, només pensa en ell mateix i en el que vol, tot i que venint de l'inconscient, per tant, només es manifesten les necessitats fisiològiques, no les socials ni emocionals.

El jo (“yo”) es desenvolupa a mesura que l'infant va adquirint consciència de l'entorn, ja que està més relacionat als records i els pensaments parcialment conscients. El jo actua segons el

principi de la realitat, és a dir, procura satisfer les mateixes necessitats que l'allò, però tenint en compte els factors externs que no estan sota el seu control. Actuar des del jo aporta satisfacció més a llarg termini, ja que evita la destrucció i té en compte a les persones involucrades.

Per últim, segons Freud el superjò es comença a manifestar entre els quatre i cinc anys. Gamma Psicólogos (2020) explica que el superjò es dona quan s'associa a la socialització i la consolidació de les normes socials. «En ocasiones el Superyó presiona para tratar de ajustar la propia personalidad a lo que se considera correcto y/o perfecto a nivel social.» És a dir, en aquest punt en el desenvolupament de l'aparell psíquic, la persona es complau amb les normes ètiques i morals, tot i que constantment entrant en conflicte entre el jo i l'Allò. Per aquest motiu es representa el superjò repartit entre el jo i l'Allò: L'Allò rebutja tot el relacionat amb seguir normes ètiques, morals o convencions socials i mira més pels interessos propis, mentre el Jo «a pesar de tratar de aplacar los impulsos, deseos o pulsiones del Ello, también se mueve por objetivos individuales centrados en la supervivencia y en la adaptación al entorno.» (Gamma Psicólogos, 2020) Per tant, mentre l'Allò manifesta els impulsos i els interessos personals, el Superjò procura complir amb les normes morals i socials, equilibrant els impulsos i els deures, manifestat pel Jo.

La construcció i el desenvolupament de la personalitat humana és fruit de la lluita entre els impulsos biològics agressius i la cerca del plaer i la validació, tenint també en compte les limitacions socials les quals condicionen el resultat. Freud defensa que la construcció de la personalitat és el resultat dels esforços que es donen per resoldre el conflicte (Alonso, 2015). És a dir, tot infant necessita reconeixement i afecte, especialment dels progenitors, però quan aquesta necessitat no se satisfà, l'infant acudeix a recursos del seu inconscient per protegir-se i, això, resulta en la construcció de la seva personalitat.

3.1.2 Teoria de les relacions objectals: Spitz, Klein, Winnicott i Bowlby

En el següent apartat, es presenten autors referents de la teoria psicoanalítica qui estudien les relacions objectals. He escollit plasmar les idees de Spitz amb els seus estudis de com la relació nadó-mare afecta el desenvolupament de l'infant, a Klein amb les posicions afectives, Winnicott amb la seva teoria del desenvolupament emocional i a Bowlby amb la teoria de

l'aferrament. Aquests autors teoritzen factors del desenvolupament infantil que afecten en el creixement psicosocial d'aquest.

Natalia Ramírez (2010) explica que la teoria de les relacions objectals es basa en els estudis psicoanalítics de la naturalesa relacionada amb les relacions interpersonals i les estructures intrapsíquiques establertes per experiències i relacions passades, mantenint-les, modificant-les i reactivant-les amb altres en el context de les relacions actuals. Aquesta teoria genera una nova estructura de la psique on predominen les relacions i els vincles pel desenvolupament mental i no els impulsos biològics provinents de l'Allò, segons Freud.

Hi ha diversos corrents psicològics que estudien l'aferrament i la seva importància (tant la psicoanàlisi, com la psicologia evolutiva o la neurociència), especialment en la petita infància i l'adolescència. Les diferents perspectives estudien els afectes que tenen les alteracions en els vincles i la manera en la qual es vincula pel desenvolupament i el funcionament de la personalitat. A continuació es presenten diferents abordatges amb relació a la teoria de les relacions objectals recollits per Gago (2014).

René Spitz: aportacions a les relacions objectals

René Spitz estudia el desenvolupament de la psique de l'infant, però, especialment se centra en la relació entre el nadó i la mare i com aquesta afecta el desenvolupament psicosocial de l'infant, especialment centrat en com l'afecta la separació i l'abandonament de la mare (o la figura d'aquesta). Spitz és deixeble de Freud, i recolza la teoria que els nadons neixen amb la ment en "blanc" i no tenen cap pensament, percepció ni voluntat a l'hora de néixer. Considera que les experiències i l'entorn de l'infant són el que construeixen la personalitat, «El bebé es un organismo psicológicamente indiferenciado» (Ramírez, 2010). Spitz va introduir el concepte de la depressió anaclítica, la qual fa referència a la manifestació de malestar per part de l'infant en els primers mesos de vida per una separació prolongada de la mare, iniciada en l'alletament. La depressió anaclítica es pot donar a la infància quan hi ha negligència, desprotecció, falta d'afecte i aferrament dels progenitors, especialment la mare. Per tant, afirma que «[...] el dialogo continuo de acción y respuesta, motivado por lo afectivo y mutuamente estimulante, proporciona el contexto en el que aparecen las relaciones de objeto y las estructuras intrapsíquicas.» (Ramírez, 2010). D'aquests estudis, va concloure que els infants més desprotegits o desemparats són més propensos a repetir els patrons dels seus progenitors.

Amorós (2008) explica que la situació de desemparament per un menor i no saber a “qui pertany” «le sumerge en un estado de desconcierto, de confusión, de inseguridad, de desvalorización, que en algunos niños pequeños, o mayores con estructuras psíquicas vulnerables, puede vivirse deforma catastrófica.» Spitz corrobora que a mesura que madura l’infant i construeix la seva personalitat, és més possible que mostri conductes violentes, inseguretats i una relació amb el seu entorn social apàtica si ha patit una situació de desemparament.

Melanie Klein: aportacions a les relacions objectals

La teoria Kleiniana, elaborada per Melanie Klein, parteix de la teoria psicoanalítica de Freud, tot i que Klein defensa que la relació entre l’objecte —la mare o figura que la representi— no està present només per satisfer les necessitats ni tolerar els impulsos de l’infant, sinó que es tracta més que l’infant intenta generar un vincle amb l’objecte. Aquest vincle afavorirà la creació i el manteniment dels seus futurs vincles en l’etapa adulta. En *The Psychoanalysis of Children* de Melanie Klein (1932), explica la dificultat que tenen els infants d’identificar la figura de la mare en les primeres setmanes de vida i de reconèixer el seu entorn, segons Klein, només perceben els pits que els donen de menjar. Per tant, tots els moments viscuts amb la mare són experiències plenes de dolor intens a falta del pit, compensats igualitàriament per moments de plaer quan se satisfà la necessitat de gana o consol. Quan les necessitats són cobertes, l’infant sent pau, satisfacció, tendresa i benestar, sentiments associats a l’amor i l’estabilitat (especialment durant l’etapa adulta). Quan falta la mare, l’infant sent ràbia, por i venjança, resultant en el mecanisme de defensa de l’ansietat. Per tant, el nadó associa el sentiment d’amor i ràbia simultàniament cap a la mare, l’objecte. Klein introdueix el concepte d’“ambivalència”, el qual és el primer pas cap a la maduresa. Tot i que, segons ella, només un infant sa pot diferenciar entre la intenció de la mare, és a dir, el que la mare pretenia aconseguir amb certs actes, i com realment ha afectat l’infant o com l’ha fet sentir en mans de la mare.

Klein distingeix dues posicions afectives donades durant els primers mesos de vida —primordials pel desenvolupament dels infants— que seran utilitzades posteriorment: la posició depressiva i la posició esquizo-paranoide. La posició depressiva és el moment en el qual el nadó comença a percebre el bé i el mal però no amb un sentit total. És a dir, assumeix que no totes les persones que fan el “bé” o que responen a les necessitats del nadó són purament bones. La posició esquizo-paranoide fa referència a l’estat de descontrol que es

manifesta amb el plor i s'entra en una situació d'angoixa persecutòria donat durant els 3 primers mesos quan hi ha algun canvi en l'estat de tranquil·litat de l'infant. Quan un nadó està constantment en la posició esquizo-paranoide, creixen incapaços de tolerar ambivalències i es troben en dos extrems: han d'estimar o odiar, no acaben de pal·liar la posició depressiva on accepten la imperfecció de l'objecte. Per tant, quan parlem d'infants deseparats, assumim que la majoria de la seva infància han estat en una posició esquizo-paranoide constant, el qual els impedeix desenvolupar-se personalment i socialment.

Donald Winnicott: aportacions a les relacions objectals

Winnicott proposa que la culminació i satisfacció de la raça humana depèn de la manera com els pares crien els seus fills. És a dir, un nadó no pot existir per si sol, sinó que és, essencialment, part d'una relació. Si "l'objecte" de la relació no té en compte la totalitat del nadó i les seves necessitats, aquest creixerà limitat dins la seva personalitat. Winnicott (1950) promou la idea de la "mare suficientment bona", és a dir, ell no esperava que els pares fossin perfectes, però sí que proposava uns suggeriments perquè els pares poguessin assolir l'objectiu de ser "suficientment bons".

La seva teoria era molt respectuosa de l'infant, els seus processos i les seves necessitats, ja que aquest és vulnerable i no té cap referència ni criteri del bé ni el mal. Per tant, l'entorn de l'infant s'ha d'adaptar a les seves necessitats, interpretant-les i negant l'exigència del que no estan preparats per fer o sentir. D'altra banda, fomenta la validació emocional i dona espai perquè el nen s'enfadi, ja que aquest no té capacitat d'empatia ni consciència fora del seu món intern, el qual ja ho anirà desenvolupant a mesura que maduri. També defensa que exigir el "bon comportament" —o no tolerar per res el "mal comportament"— limita el desenvolupament de la personalitat de l'infant i crea un "fals *self*", el qual externament aparenta complaent i bo, però internament està limitant els seus impulsos vitals. Els pares qui imposen la bondat del nen abans que aquest sigui capaç de desenvolupar-la per si mateix —sovint— descarta la capacitat de la generositat voluntària. Winnicott observa que els infants s'adapten a l'entorn, especialment quan és inestable i caòtic. Per exemple, si conviu amb un progenitor depressiu, pot forçar que l'infant desenvolupi una personalitat evitativa i extremadament feliç, ja que no s'ha permès temps per processar les seves pròpies emocions i ha sentit l'obligació de complaure el progenitor des de la necessitat, no l'abundància.

Per tant, Winnicott defensa que la “mare suficientment bona” és aquella qui és capaç de dissociar-se del seu ego, deixar de banda les seves necessitats i suposicions, compromentent-se a no venjar-se quan consideri que el fill ha fet una cosa “dolenta” i adaptar-se a les necessitats de l’infant, tenint paciència i respectant el seu temps d’adaptació i creixement. Quan no es dona aquest espai i respecte de l’infant com a persona individual i vàlida, aquest projectarà totes les carències cap als altres un cop sigui un adult. És a dir, els pares transmeten les seves motxilles emocionals als infants mentre els crien, limitats a créixer en la seva personalitat, i aquests projecten el pes emocional acumulat dels progenitors i del seu propi.

John Bowlby: Teoria de l’aferrament

La teoria de l’aferrament va ser teoritzada per John Bowlby després de la Segona Guerra Mundial, quan l’OMS el va assignar investigar les necessitats de l’infant sense família amb relació a la salut mental. Aquest es va basar en els estudis de la psicòloga Mary Ainsworth qui també havia estudiat diverses interaccions entre mare i fills mitjançant el procediment anomenat “Situacions Estranyes”. En el llibre publicat en el 1951 *Cuidados maternos y salud mental*, Bowlby destaca les conseqüències negatives de la falta de l’objecte. L’aferrament és el vincle efectiu que es desenvolupa enfront de les persones amb la finalitat de connectar amb elles. El primer vincle que desenvolupem és quan som nadons amb la figura maternal i amb les persones de l’entorn de l’entorn. L’aferrament «Subyace a las conductas que se manifiestan no de una forma mecánica sino en relación con otros sistemas de conducta y circunstancias ambientales.» (Gago, 2014). Un nadó manifesta conductes d’aferrament quan esperen i exigeixen que la figura materna respongui a les seves necessitats i es mantingui al seu costat, mentre també desenvolupen sentiments d’aferrament, els quals fan referència a la «experiencia afectiva que implica sentimientos referidos tanto a uno mismo como a la figura de apego.» (Gago, 2014) Bowlby teoritza que el que resulta amb un aferrament segur és la presència del cuidador, tot i que «Actualmente se considera que el objetivo del comportamiento de apego del niño no se reduce a la búsqueda de protección ante un peligro presente, sino también a asegurarse de la disponibilidad del cuidador.» (Sroufe y Waters, 1977) Amorós (2008) afirma que si els vincles de l’infant continuen fracassant, acabarà per pensar que no es mereix ser estimat i que és culpa seva la seva situació.

Josu Gago ens exposa aquestes primeres fases de l'aferrament, establertes per Bowlby, les quals demostren la importància de la relació entre l'objecte i l'infant durant els primers mesos de vida per tal d'establir un aferrament segur i que aquest es pugui desenvolupar i relacionar sanament més endavant. El primer any de vida es produeix un vincle amb la persona referent i una por i rebuig als altres i al món extern.

Quadre 2: Fases de la construcció de l'aferrament

Fases de la construcció de l'aferrament:

- 0 - 6 mesos: es produeix la construcció i reconeixement de la figura de l'aferrament (figura parental).
- 6 mesos - 3 anys: comença l'experimentació i regulació de l'aferrament.
 - Buscant la figura d'aferrament en moments d'amenaça.
 - Allunyament i exploració de l'entorn en moments "tranquils".
 - Al final del primer any, es produeix una internalització de la relació amb l'objecte d'aferrament; es produeix una estabilitat en l'infant i en la família.
- A partir dels 3 anys: activació de l'aferrament: la figura d'aferrament es percebuda com a objecte extern, el qual genera conductes complexes activadores de l'aferrament per evitar la separació. És un mecanisme més sutil i qualitativament diferent a la ràbia i a l'enuig.

Font: Gago, 2014

Bowlby teoritza dos tipus d'aferrament inicialment: l'aferrament segur i l'insecur. El segur parteix d'una relació on l'objecte ha estat present pel nadó, creant un entorn de seguretat on el nadó se sent còmode amb l'objecte i confia que cobrirà les seves necessitats. De l'aferrament insegur parteixen tres diferents estils: l'evitatiu, l'ansios i el desorganitzat.

La psicòloga Gemma Cortés (2019) ens exposa un diagrama comparatiu (quadre 2) entre els diferents estils d'aferrament i com la relació amb l'objecte durant els primers anys de vida repercuteix en les relacions que es tenen d'adult. Com ella afirma, els vincles insegurs resulten amb moltes inseguretats i projecció de les carències que s'han tingut duran la infància en les relacions madures, impedit un bon desenvolupament de les relacions personals. D'altra banda, un aferrament insegur amb l'objecte resulta amb una dissociació de la personalitat i el desenvolupament d'una sèrie de mecanismes de defensa. Estar criat en un entorn inestable i

insegur, destorba la creació de la personalitat del nen, ja que desenvolupa aquests mecanismes de defensa per protegir-se de l'entorn.

Quadre 3: Estils d'aferrament infantil i adult

Aferrament segur	Infància	Pares empàtics, disponibles, que han sabut llegir i cobrir les necessitats de l'infant, accepten la individualitat i ajuden a regular emocionalment al menor des de l'afecte.
	Adultesa	Gaudeix de la intimitat i proximitat d'una relació. No viu amb la preocupació que la parella el deixarà, cuida i es deixa cuidar. Se sent correspos amb l'amor i les relacions. Accepta les ruptures i es capaç de tolerar el dolor de la mateixa. Li agrada compartir amb els demés i també tenir el seu espai.
Aferrament evitatiu	Infància	Pares distants i freds, triguen en satisfer les necessitats de l'infant i mostren poc afecte.
	Adultesa	Por al compromís, dificultat per expressar emocions, prioritza la independència i l'autonomia. No prioritza els vincles, relacions superficials.
Aferrament ansiós	Infància	Pares disponibles de vegades, dificultat per percebre les necessitats de l'infant, en menor genera ansietat per separació, baixa autopercepció. Dependència.
	Adultesa	Basa la felicitat en els vincles externs, por a ser abandonat. Fort desig i por alhora a la intimitat. Molta inversió energètica en les relacions. Interpreta conductes dels seus vincles.
Aferrament desorganitzat	Infància	Pares impredecibles i incoherents amb les accions, negligents i irresponsables. Missatges contradictòris ("et pego perquè t'estimo"). El protector també és el maltractador.
	Adultesa	Relacions d'amor-odi, conflictives i dramàtiques, inestables. Por a ser abandonada. Desconnexió d'acció-sentiment.

Font: Cortés, 2019

En el context dels infants desemparats —tot i que també els que viuen emparats i en contextos més "protegits"—, tenir aquesta mena de vincles com a referència causa que recorren a la hiperdependència (aferrament ansiós i desorganitzat) o a la hiperindependència (aferrament evitatiu) per tal de crear la seva pròpia realitat de "seguretat", així com a mecanisme de defensa. Per això, Amorós (2008) explica que «Los vínculos y el mantenimiento de los vínculos

son dos condiciones necesarias e imprescindibles para el desarrollo emocional y cognitivo de los niños.» Destaca la importància d'ofrir nous vincles positius que els acompanyi en el procés d'acceptació del dol i el desenvolupament sociocognitiu.

3.2 Etapes del desenvolupament emocional: Model psicosocial

Erik Erikson va ser un psicoanalista germanoamericà el qual va desenvolupar una teoria basada en el desenvolupament psicosocial de les persones. Erikson inspira la seva teoria amb la psicoanalítica de Sigmund i Anna Freud, tot i que amb diferències significatives. Erikson ens ajuda a entendre l'aspecte relacional de les persones i la importància dels vincles sans per una socialització i un desenvolupament positiu.

Freud basava la seva teoria psicoanalítica amb què el motor del desenvolupament era l'Allò, mentre Erikson defensa que és el Jo. Simultàniament, Freud considerava que el desenvolupament de la personalitat culminava a l'adolescència, mentre Erikson teoritzava que durava tota la vida. Per tant, es considera que la teoria de Freud era psicosexual, és a dir, que es basava en la maduresa sexual, mentre Erikson estudiava més el desenvolupament de la persona envers l'adaptació a l'etapa vital i la relació amb l'entorn (adaptació del jo), anomenada teoria psicosocial.

3.2.1 Teoria del desenvolupament psicosocial d'Erikson

En el capítol 7 de *Infancia y sociedad* (1978), Erikson proposa la teoria que per tal que les persones es desenvolupin psicològicament i s'integrin socialment de manera adient, han de superar 8 etapes des de la infància fins a la senectut. A cada etapa, la persona s'enfronta a una sèrie de reptes que ha de dominar i superar, així com amb necessitats diferents, dubtes existencials particulars i vincles que influeixen amb el desenvolupament a nivell d'aprenentatge i conducta. Quan les vuit fases se superen amb èxit, l'infant creix de manera saludable, amb totes les seves capacitats i trets de personalitat desplegats. No superar una etapa comporta un esforç superior per superar l'etapa següent, així com que s'haurà de tornar a afrontar al repte quan reaparegui en alguna altra ocasió.

Erikson no suggeria establir la normalitat i tothom que no assolís les etapes, el diagnosticava un problema, sinó que promou l'adaptació a l'usuari segons la seva història de vida: context socioeconòmic, genètica, cultura, experiències personals, entre d'altres.

A continuació, una síntesi de les etapes primeres sis etapes del desenvolupament segons Erikson (1978):

Primera etapa: CONFIANÇA vs DESCONFIANÇA (0-1 any)

- Qüestionament de si es pot confiar amb el món i si és segur.
- Aprenentatge que si es pot confiar amb algú ara (mare o figura), es podrà confiar amb els altres més endavant.
- Si hi ha sentiment de por, es desenvolupa la desconfiança.
- Entorn: Mare o qui fa la funció

Segona etapa: AUTONOMIA vs VERGONYA/DUBTE (1-3 anys)

- Autonomia física: Descobriments del mateix cos i maduració d'aquest: caminar, control d'esfínters, parlar...
- Autonomia social: aprenentatge d'hàbits (acordat per viure conjuntament), higiene, vestir, menjar, dormir...
- Si es permet el descobriment, el fomenta l'autoconfiança, voluntat i determinació. Si es reprimeix, es desenvolupa vergonya i dubte.
- Entorn: Família propera

Tercera etapa: INICIATIVA vs CULPA (3-5 anys)

- Qüestionament de si està bé com actua.
- Iniciativa: època de molta creativitat, imaginació. Cal conduir aquesta iniciativa cap a activitats positives, per tal que l'infant superi el repte i no caigui en la culpa – orientar amb que és correcte per no causar aquest sentiment.
- S'aprenen principis bàsics socials (el que està bé/socialment acceptat i el que està malament/no socialment acceptat).
- Si es fomenta la iniciativa i s'acompanya, l'infant està motivat per perseguir els seus interessos, desenvolupa un sentit de propòsit i té coratge. Si es reprimeix, sorgeix la culpa.
- Entorn: Família i companys de joc

Quarta etapa: COMPETÈNCIA vs INFERIORITAT (5-12 anys)

- Es desenvolupen els propis interessos.

- Hi ha una conscienciació de la peculiaritat de cadascún.
- Neix la necessitat de demostrar les nostres capacitats, però, sobretot, ser reconeguts per elles.
- Treball i aprenentatge constant. Es comença a ser més conscient de l'entorn i com funciona el món.
- Moment d'aprenentatges acadèmics i socials en l'entorn escolar.
- Entorn: Escola.

Cinquena etapa: IDENTITAT vs DISPERSIÓ (12-19 anys)

- S'assumeixen trets d'un mateix i hi ha sentiment de satisfacció de com és i qui és.
- Consciència dels diferents rols socials (per alguns amics, per altres, familiars, per altres alumne i per tothom ciutadà).
- Es dona la crisi d'identitat. Si es fomenta l'exploració, la persona desenvolupa la seva pròpia identitat. Si es reprimeix, la persona es conforma amb els ideals imposats per l'entorn "adult" (professors, valors parentals i generacionals), lo qual resulta amb confusió de rol i sentir-se fora de lloc.
- Entorn: companys de classe (grup d'iguals) i models a seguir.

Sisena etapa: INTIMITAT vs AÏLLAMENT (joventut)

- Es deixen anar les relacions mantingues per encaixar per donar lloc per nous vincles positius.
- Es donen plantejaments relacionals —amb relació a l'amor— i vitals referent al pròpsit de la vida, tipus de vida que es vol portar, tipus de relació necessària...
- La intimitat consisteix en poder establir relacions estretes i profundes amb els altres (grup reduït d'amistats, parella, etc.) o amb una vocació/activitat/professió...
- Entorn: companys de feina i familiars

Aquestes son les etapes més rellevants en el desenvolupament socioemocional dels infants per tal de desenvolupar un aferrament segur i una relació amb el món sana. La cinquena i setena etapa (identitat vs. dispersió i intimitat vs. aïllament) són les que més greument afectaria un abandonament mal gestionat en la petita infància (en el cas d'aquest projecte, d'entre dos i sis anys). Evidentment, les seqüeles d'un desemparament poden durar tota la vida, tot i que com més grans es fan els infants, més autoconscients són i es poden treballar.

Considerar les etapes de desenvolupament psicosocial d'Erikson quan tractem amb infants desemparats és important per tenir en compte que l'entorn familiar no ha contribuït al desenvolupament integral d'aquest i poden patir d'algunes carències o etapes no superades. Això influeix amb com l'infant es relaciona amb el món i amb ells mateixos. Ens pot servir per observar-los i entendre quins reptes cal superar pel desenvolupament integral de l'infant.

3.3 Conseqüències emocionals del desemparament

Harry Harlow va ser un psicòleg nord-americà el qual va estudiar la teoria de l'aferrament de Bowlby i de la privació maternal en els anys seixanta. Va dur a terme un experiment (1975) el qual explica el procediment i les conclusions. Bowlby destaca que el vincle més fort i primordial pel correcte desenvolupament de l'infant és el que es dona durant els primers mesos de vida amb la mare, especialment durant la lactància (*monotropia*), més que res pel contacte físic i sentiment de protecció. Destaca que si no es consolidaven els intercanvis d'afecte i de contacte físic amb l'objecte (*privació materna*), trencava amb el codi genètic pel qual estem programats: a dependre de la mare per menjar, afecte i sentir-nos protegits. Bowlby conclou que la privació materna genera una sèrie de carències induïdes pel desaferrament, les quals resulten en distància emocional front a altres persones perquè no han pogut connectar emocionalment amb la figura materna en l'etapa més sensible per aquest desenvolupament.

Per fer l'experiment, Harlow va posar un mico Rhesus en una gàbia, acompanyat de dos objectes: el primer sent una estructura de metall que sostenia un biberó ple, i l'altra una estructura amb forma de mico adult cobert de pelfa per donar textura càlida i real, però sense biberó. Per tant, Harlow observa si el mico infant només busca el menjar per sobreviure o si prioritza el contacte físic i la protecció. Els resultats de l'experiment conclouen que les cries s'aferraven a la figura de pelfa, tot i que no proporcionava menjar ni cobria necessitats biològiques de supervivència. També analitzen com la figura de pelfa proporciona seguretat pel mico el qual permet que aquest se senti més còmode explorant l'entorn i torna a l'estructura exànime quan sent por.

Harlow va dur l'experiment més enllà i va aïllar diferents micos durant diferents períodes de temps. Com més temps passaven aïllats de les mares o qualsevol estimul social i sensorial, més apàtics i passius es tornaven amb relació a altres micos. «La gran mayoría terminaron desarrollando problemas de sociabilidad y apego al llegar a la etapa adulta, no se interesaban en encontrar pareja o tener descendencia, algunos ni siquiera comían y terminaron muriendo.»

Per tant, tant els estudis de John Bowlby com l'experiment de Harry Harlow conclouen que les carencies afectives —o de les cures més enllà de les necessitats bàsiques biològiques— durant els primers anys de vida resulten amb un condicionament del desenvolupament dels infants mamífers (com són els micos i els humans).

Amb la breu anàlisi de l'experiment de Harlow, les teories de les relacions objectals i del model psicodinàmic de Freud concloem que, generalment, els infants tenen unes necessitats psicosocials més enllà de les biològiques que s'han d'atendre. Amb cas que hi ha una negligència o un abandonament emocional per part de la figura materna o paterna, qui els ha de vetllar la seguretat necessària per un bon desenvolupament, l'infant no pot superar les etapes d'Erikson ni relacionar-se sanament amb ell mateix ni l'entorn ni les persones.

Per tant, partint de què els primers anys de vida són primordials per establir un bon vincle amb l'objecte per donar peu a un bon desenvolupament psicoafectiu i biològic, la psicòloga Cristina Medina (2019) ens destaca quines conseqüències emocionals es poden donar per l'abandonament emocional quan l'infant creix. S'han analitzat els resultats de com la manca del vincle durant els primers anys de vida crea una dissociació de l'entorn i les relacions afectives que té. Per tant, quan l'infant madura, en l'etapa de l'adolescència o l'adult, poden sorgir alteracions de conducta o problemes de salut mental, com són els trastorns alimentaris, dificultats a l'escola —tant en l'àmbit acadèmic com social—, problemes d'autoestima, depressió i ansietat o inclús una repetició de patrons familiars futurs.

Sovint, els progenitors qui exerceixen aquesta mena de conductes cap als seus fills és perquè han rebut les mateixes de petits i no coneixen millor manera d'intervenir i educar. Moltes vegades, només es tenen en compte les necessitats fisiològiques, però es deixen de banda les emocionals. Tot i això, aquest projecte està dissenyat per acompanyar a tots els infants d'entre 2 a 6 anys desemparats, malgrat el motiu, per tant, hi haurà infants amb diverses necessitats i vivències que els haurà portat a aquests recursos. Els educadors socials qui intervenen amb aquest col·lectiu han d'acompanyar-los amb el procés d'acceptació i d'adaptació de la situació, delegant la responsabilitat del context amb el qual estan.

3.3.1 Els mecanismes de defensa

Els mecanismes de defensa són un concepte introduït per Anna Freud (1954) el qual fa referència a «aquellos medios psicológicos que el yo utiliza para solucionar los conflictos que surgen entre las exigencias instintivas y la necesidad de adaptarse [a la realidad]». Sorgeixen segons l'estat de l'Ego, si apareix "organitzat" i estable, es manifesta de manera més racional i conscient. Quan hi ha una alteració en l'estat de l'Ego —com quan es dona una situació incòmoda— es generen sentiments des de l'inconscient, des de l'Allò, el qual s'encarrega de protegir l'Ego d'un possible desequilibri psíquic. És a dir, els mecanismes de defensa són accions psicològiques inconscients que sorgeixen per intentar resoldre situacions emocionalment difícils de gestionar, procurant mantenir l'equilibri psíquic i evitar el malestar que requereix afrontar la situació difícil.

Per tant, es desenvolupen estratègies psicològiques segons la situació a afrontar, com pot ser: quan la nostra identitat i valors es posen en perill, quan hi ha una realitat nova a la qual adaptar-nos, el qual suposaria un gran esforç psicològic, o també quan una situació és emocionalment massa difícil o intensa per gestionar (Guitart, 2021). Així doncs, tenim els mecanismes de defensa integrats per tal d'evitar el patiment, tot i que no és sa no ser conscients d'ells, especialment durant la primera infància, ja que impedeix afrontar i resoldre conflictes que afecten negativament com ens relacionem amb l'entorn, especialment en l'àmbit personal, social i familiar.

Els mecanismes de defensa es divideixen amb dos apartats: els mecanismes de defensa reeixits i els ineficaços. Es classifiquen amb aquests dos apartats, puix els reeixits compleixen l'objectiu d'evitar sentir l'ansietat, per exemple, mentre els ineficaços només empitjoren la situació, perquè no es redueix l'ansietat i es genera un lapse repetitiu. Dins dels ineficaços, es pot produir la neurosi, entre altres defenses patògenes.

Hi ha almenys quinze mecanismes de defensa identificats per la psicologia, però a continuació es destaquen els més habituals (Freud, 1954):

Quadre 4: Tipus de mecanismes de defensa.

Negació	Negació a acceptar una realitat dolorosa. <i>(Ex. Quan un drogodependent nega la seva addicció.)</i>
Represió	Quan la persona nega records per mantenir-los en l'inconscient. <i>(Ex. Quan una persona no recorda alguna situació traumàtica.)</i>
Projecció	Atribuir a una altra persona els propis sentiments. <i>(Ex. Quan una persona se sent insegura amb el seu cos i està constantment comentant sobre el cos dels demés.)</i>
Identificació	Adoptar conductes d'altres persones com a nostra. <i>(Ex. Quan un adolescent copia la manera de vestir d'una persona famosa.)</i>
Regressió	Quan la persona retrocedeix a conductes anteriors al desenvolupament. <i>(Ex. Quan un infant perd el control dels esfínters per mantenir a l'adult referent vinculat.)</i>
Intellectualització	Procés d'aïllament on la persona reconeix el seus sentiments però els controla i impedeix. <i>(Ex. Quan un adult es centre més en la feina per no afrontar la vida personal.)</i>
Formació reactiva	Expressió d'idees i emocions contràries als sentiments reprimits. <i>(Ex. Quan un nen trenca algo, en comptes de comunicar-ho al referent adult, el banya amb paraules d'amor, dibuixos, etc.)</i>
Desplaçament	Canalització d'una emoció o impuls perquè verbalitzar-ho seria massa doloros. <i>(Ex. quan a un nen el peguen a l'escola, ell pega als seus companys).</i>

Font: Freud (1954)

Marrodán (2020) psicoterapeuta i formador en Trauma-teràpia Sistèmica-Infantil, ens explica que «El niño/a [que ha vivido] [...] dolorosas carencias afectivas con las cuales él/ella no quiere conectar, se disocia de las mismas o las saca al exterior en forma de conductas alteradas como

la agresión, el control, la adicción u otras...». Per tant, podem percebre la complexitat de la qual pateixen els infants quan els acompanyem en una situació de desemparament. Moltes vegades, no són conscients dels mecanismes de defensa que es posen en marxa per afrontar les situacions de patiment que es donen a casa o en l'entorn familiar. Quan se'ls separa del nucli familiar i se'ls du a un centre d'acollida o quan arriben amb la família d'acollida, s'activen molts dels mecanismes de defensa presentats a damunt el qual complica la intervenció i l'acompanyament emocional. Per això, com a educadors socials i famílies d'acollida o d'adopció, hem d'aprendre a identificar aquestes manifestacions i alteracions de conducta per tal de connectar amb aquests estats dels infants que han «quedado [...] sin poder calmar su necesidad de afecto [...]. Será necesario conectar con esos estados que evitan confiar, que sueñan y evitan soñar con alguien [...] que esté ahí para él [...] Y permitirle poner palabras, conectar con su dolor, tolerarlo y modularlo» (Cortés, 2021).

Com que els mecanismes de defensa es manifesten de manera inconscient, són difícilment detectables (Guitart, 2021). Normalment, es tracten durant els processos terapèutics, tot i que amb la manca de recursos dels quals disposen els recursos tutelars, la teràpia no sempre és una opció. Per això, com a educadors o famílies d'acollida o adoptives, podem aprendre a observar i acompanyar quan es donen conductes que perjudiquen l'infant, i acompanyar-lo amb el processament. Per tant, hi ha molts recursos que ens poden ajudar a connectar amb ells i fer-los sentir reconeguts i sostinguts, com són el joc, la música, els contes, el teatre, entre d'altres.

3.4 El conte com a eina d'intervenció

La petita infància entén el món de manera natural, és a dir, a través del joc, dels contes, les cançons, entre d'altres. Abans de rebre una educació bàsica explícita, adquireixen les habilitats cognitives, emocionals i socials a través d'aquests recursos, sobretot dels contes. A part de l'aportació lúdica que proporcionen els contes, permeten l'accés a un món fictici, creat a base de les interpretacions del conte, segons les experiències adquirides anteriorment per l'infant (Guevara, 2016). El context dels infants desemparats és molt complex i delicat, especialment perquè el mateix infant la compregui. Per això, he procurat crear un recurs per facilitar l'acompanyament en la gestió emocional dels infants qui tenen aquesta realitat, mentre se'ls ofereix eines inconscients a través de la història del personatge i les il·lustracions.

Bruno Bettelheim, psicoanalista, psicòleg i autor de *Psicoanálisis de los cuentos de hadas* (1976), explica la importància dels contes infantils pel desenvolupament i la conscienciació dels infants. Considera que els infants perceben els contes com una adaptació de la seva realitat i facilita la seva identificació i relació amb l'entorn. Durant la infància, els nens estan fent un procés d'adaptació a la realitat i de conscienciació de què és el món i qui són ells. Durant les etapes del desenvolupament psicosocial d'Erikson, l'infant supera diferents reptes que apropen a la conscienciació i a la interrogació de la mateixa identitat: es qüestiona què i qui no li agrada perquè el fa sentir malament i qui és qui el pot protegir i estimar.

Els contes infantils són una eina per respondre aquelles qüestions angoixants i les va consolidant a mesura que avança la història i en la seva etapa madurativa. Ajuden a definir emocions, fer aflorar dubtes i ambicions. Bettelheim (1976) explica que «Todo cuento de hadas es un espejo mágico que refleja algunos aspectos de nuestro mundo interno y de las etapas necesarias para pasar de la inmadurez a la madurez total. Para aquellos que se sienten implicados en lo que el cuento de hadas nos transmite, [...] refleja [...] nuestra propia imagen, [y] detrás de ella podemos descubrir las tensiones internas de nuestro espíritu, es decir, sus aspectos más ocultos y el modo en que logramos la paz con nosotros mismos y con el mundo externo.» Segons Bettelheim, els contes infantils ajuden a resoldre conflictes interns de manera inconscient, proporcionant un llenguatge i un ordre a la ment de l'infant. És a dir, si un infant no sap gestionar certes situacions o com afrontar alguns reptes de la vida, sentir-se identificat amb els personatges pot ajudar-lo a aplicar els coneixements i les eines d'aquests.

D'altra banda, el llenguatge és terapèutic, ja que ajuda a identificar sentiments i a comprendre'ls. La manera que es planteja la vida en els contes —així com els hi plantejem els adults— dona pautes a l'infant a entendre's a ells mateixos i el seu entorn. Bettelheim (1976) remarca que la lectura i visualització de contes infantils a part de divertir a l'infant, «le ayuda a comprenderse y alienta el desarrollo de su personalidad. Le brinda significados a diferentes niveles y enriquece la existencia del niño de tan distintas maneras.» Per aquest motiu, l'autor considera que per integrar els continguts adientment, crear els significats simbòlics i interpersonals, és preferible explicar el conte en comptes de llegir-lo, adaptant els tons del diàleg, o inclús afegint matisos al llarg de la història, de manera que el conte i el lector s'adaptin a les necessitats i a les vivències del nen.

Per tant, el conte creat per aquest projecte té com a finalitat reconstruir el discurs intern que té l'infant amb relació a les seves vivències, per entendre que el resultat de la seva situació no és culpa seva i que és estimat pel seu entorn. A través del conte i la seva identificació amb el personatge, l'infant pot integrar el missatge i resoldre el conflicte psicològic de manera natural. El discurs intern de l'infant es basa en la manera que els hi han parlat de petits, així com segons el diàleg que perceben en els contes.

3.4.1 Anàlisi de contes

A continuació es mostra una anàlisi d'alguns contes que tracten temes semblants, especialment enfocats a l'adopció i la normalització de les famílies no biològiques. Són contes destinats a infants d'entre 2 i 6 anys.

Títol i autor	<i>Negre com la xocolata</i> Teresa Giménez	<i>La crida de l'aiguamoll</i> David Calì i Marco Somà	<i>Cua curta</i> Mary McQuillan i Kes Gray	<i>La mejor familia del mundo</i> Susana López i Ulises Wensell
Característiques del protagonista	- És negre. - Adoptat per una família blanca.	- És fictici: un peix amb brànquies (Boris). - Adoptat per una família humana.	- Conill - Adoptat per un cavall i una vaca.	- Nena en un orfenat que és adoptada per una família "ordinaria".
Tema central / conflicte	No vol ser adoptat per una família de blancs.	Es qüestiona què hagués sigut de la seva vida si continués amb la seva família biològica, està intranquil. Torna a l'aiguamoll i se sent molt a gust. Els pares li diuen: "Si tu ets feliç, nosaltres també som feliços". Boris comença a trobar a faltar els	La vaca i el cavall (família d'acollida) li expliquen al conill que no són els seus pares de debò. El conill està amb negació i només veu lo bo. Seguidament, entra amb negació, marxa i es perd.	Li diuen a la nena que serà adoptada l'endemà. Es passa la nit imaginant com podrà ser la seva nova família (pastissers, pirates, domadors de tigres, astronautes...).

		sentiments de casa.		
Sentiments	Desconfiança, por, amor.	Dissociació, abandonament, soledat, amor.	Alienació, negació, amor.	Incertesa per la família que l'adoptarà, felicitat, amor.
Resolució	S'adona que dona igual que la família no sigui igual que ell si l'estimen i el cuiden.	Boris reflexiona "Potser els qui són iguals a nosaltres són simplement aquells a qui estimem i ens estimen a nosaltres?." Següent escena indica que torna a casa amb la família d'acollida.	El conill vol que la família d'acollida sigui la de veritat i es transforma el cos per fer-ho. Els pares l'arreglen per tornar a tenir l'aspecte original i li expliquen que no són els seus pares de veritat, però que l'estimen com si ho fossin.	Quan els coneix, no són res del que havia imaginat, però de cada membre de la família troba una cosa bona (sa àvia té gats, la seva mare li compra una palmera de xocolata cada dia, el seu germà té estrelles al sostre de l'habitació...). Està contenta amb la família que li ha tocat perquè s'estimen.
Observacions	M'ha semblat una mica racista el plantejament del conte (llenguatge i context), tot i que la informació es transmet clarament per un infant de quatre anys en la mateixa situació.	Té unes il·lustracions molt maques i profundes, amb molt de detall. Dona peu a molta imaginació i identificació amb el personatge per un infant de quatre anys. Planteja moltes preguntes existencials directament.	Hi ha afirmacions de normalització de la situació. A l'inici de la història els pares li conten que la seva mare biològica no tenia suficients recursos per cuidar de tants fills i els hi va donar a ells perquè la conilla tingués millor vida.	Té un bon equilibri entre conceptes ficticis pels infants, però també missatges molt directes amb el qual els infants es poden sentir identificats. Es posa en els peus de l'infant i la seva imaginació i ho extrapola a la realitat.

A través de la lectura i anàlisi d'aquests contes, he conclòs que a través de la simplicitat del missatge i de les imatges, podem plantar una llavor en la ment dels infants que els ajudarà a desenvolupar-se pisco-socialment i a tenir un diàleg intern més sa i una millor relació amb ells

mateixos i el seu entorn. D'altra banda, m'han donat idees sobre com plantejar el problema i com estructurar la història.

3.5 Elements a tenir en compte per l'elaboració del El camí d'en Blauet

El que he procurat tenir en compte per l'elaboració del conte ha sigut sobretot l'edat i com adaptar-me a aquesta franja. En base a la recerca del marc teòric, he tingut en compte les capacitats cognitives dels infants de 2 a 6 anys i les seves necessitats psíquiques per adaptar el contingut del conte, pel que la història i el diàleg és bàsic, per ser entès pels petits, i adaptable a la situació de cada infant, perquè pugui arribar al màxim de nens en situació de desemparament possible.

3.5.1 El diàleg

El llenguatge utilitzat en el diàleg és simple, per tal de ser comprès pels infants. Les frases són curtes, pel mateix motiu, ja que les frases llargues són més complexes i donen peu a més confusió. D'altra banda, volia que l'infant i l'adult junts poguessin adaptar la història a la situació del nen, pel fet que cada cas és diferent i cada infant té necessitats diverses. Alhora, el conte es pot fer ús de diferents maneres, en el sentit de llegir-lo diverses vegades amb l'infant al llarg del seu procés de tutela i mentre va entenent la situació, per la qual cosa si el diàleg era molt específic i descriptiu, el conte seria aplicable a circumstàncies específiques.

El diàleg que utilitzen els personatges és repetitiu, assertiu i simple. S'ha elaborat d'aquesta manera per consolidar el missatge que vull transmetre a través dels personatges. Els missatges són els següents:

- No és culpa de l'infant estar en la situació en la qual està. Treure èmfasi de la responsabilitat de la família antiga i fomentar l'empoderament de l'infant. Representat a través de les paraules dels personatges secundaris quan en Blauet expressa el seu malestar:

«Blauet, segurament la teva família...»

- L'infant no està sol. Transmès repetitivament a través de paraules afectives que demostrin la dedicació i l'amor que tenen els seus companys per acompanyar-lo.

«Nosaltres t'acompanyarem en el camí!»

«Nosaltres t'acompanyarem amb tot!»

«Pots comptar amb nosaltres!»

«Et cuidarem amb tot el nostre amor!»

«Estarem al teu costat sempre que et sentis sol...»

«...I t'ajudarem a tronar a somriure ara i quan calgui.»

«T'estimem i t'estimarem, Blauet.»

- Ajudar a posar paraules al que sent l'infant, representat per les vivències i pensaments d'en Blauet:

«Estava tan sol i trist que es volia amagar entre les roques i no sortir-ne mai més.»

«Ara que estic amb vosaltres, estic en un lloc segur. Gràcies per acompanyar-me i estimar-me. Sou un gran refugi!»

- Validar les emocions de l'infant, representat a través de paraules de validació dels altres personatges, de vegades amb el missatge explícit (com anotat posteriorment), i d'altres implícit en el llenguatge assertiu i respectuos dels personatges:

«Blauet, és normal que estiguis trist si ja no veus a la teva família.»

3.5.2 Els personatges i els colors del conte

He escollit el dofí com a personatge principal perquè l'infant es pugui sentir identificat, i perquè els dofins són mamífers, com els humans, i tenen una relació amb la mare molt semblant a la nostra. També es desenvolupa un aferrament, hi ha una afinitat i dependència cap a la figura maternal, i els delfinats tenen poca possibilitat de supervivència sense les mares. Els dofins també viatgen en grups i cacen junts, viuen en comunitat, com els humans.

Doncs, he escollit el pop com a segon personatge, ja que són animals molt solitaris i grans. He procurat plasmar-lo com a un animal savi i acollidor, per molta por que pugui donar. També són animals que plasmen les seves emocions externament a través del color de la pell i tenen una intel·ligència similar a la d'un gos, ja que té un cervell funcional i els seus ulls són capaços de percebre formes i colors. D'altra banda, he escollit un cavallet de mar perquè es perceben com poca cosa, però són animals molt intel·ligents i socials, conviuen en parelles, així com en famílies. Per últim, he escollit una tortuga pel fet que tenen una closca la qual les protegeix dels mals externs, tot i que al conte apareix com a ser social que no té por de sortir de la closca per acompanyar als altres. Tots tres personatges els he intentat plasmar com a éssers amorosos i curiosos, que conviuen i s'ajuden malgrat les seves diferències. Intento transmetre una mica el missatge de què per ser d'espècies diferents, no vol dir que no es puguin ajudar, acompanyar i

escoltar. Que per més que cap dels tres personatges siguin la mare d'en Blauet, no impedeix que el puguin estimar molt igual.

D'altra banda, al llarg de les pàgines, la foscor i profunditat dels colors cada cop es torna més clara i viva per representar com la situació millora i com en Blauet va sortint de la tristesa i s'adona que no està sol. Cada vegada en Blauet agafa més color i sembla més viu, s'apropen més a la riba i hi ha més vida que a les profunditats del mar, on inicia el conte. En Blauet se sent acompanyat i ple d'amor, el qual no obsta perquè estigui trist o que la seva situació sigui menys dolorosa, sinó que hi ha esperança per combatre la situació en bona companyia i una bona xarxa de suport.

4 Projecte

4.1 Avantprojecte

Detecció de necessitats:

No s'ha fet una detecció de necessitats com es fa habitualment en la tipologia de projecte perquè el conte va adreçat a col·lectiu desemparats a nivell general, no a cap institució o barri específic. Vaig poder observar les necessitats del col·lectiu a les meves pràctiques de tercer al Centre d'Acollida Estels i parlant amb els educadors socials del mateix centre. Vaig poder concloure la necessitat d'un acompanyament emocional en el procés de desemparament i el moment d'acollida des d'una perspectiva més propera per part dels educadors socials, més enllà de la convivència del dia a dia.

Títol: El camí d'en Blauet

Descripció:

L'elaboració d'aquest projecte té un doble vessant. D'una banda, el conte s'ha elaborat per acompanyar als infants en situació de desemparament per tal de sentir-se identificats amb el personatge principal i comprendre millor la seva situació. D'altra banda, la guia vinculada al conte s'ha dissenyat per ajudar als educadors socials en context de centres residencials i/o a les famílies d'acollida o adopció qui tutel·len als infants per entendre millor què poden estar vivint els infants, en quina etapa evolutiva es troben i com poden validar i acompanyar les seves emocions i etapes de dol.

Destinatari:

El conte està destinat a infants en situació de desemparament d'entre els 2 i els 6 anys. La guia pràctica està destinada a educadors socials i famílies d'acollida o adoptives.

Objectius generals (O.G) i objectius específics (O.E):

1. **O.G 1:** Conèixer el desenvolupament emocional dels infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament en centres residencials o famílies d'acollida. (Objectiu assolit a partir del marc teòric).

O.E 1.1: Conèixer les etapes del desenvolupament emocional dels infants.

O.E 1.2: Aprofundir com els afecta emocionalment el desemparament als infants de 2 a 6 anys.

2. **O.G 2:** Donar eines a tutors legals i educadors socials perquè puguin acompanyar emocionalment als infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament. (Objectiu assolit a partir del conte).

O.E 2.1: Acompanyar als infants d'entre 2 a 6 anys en situació de desemparament.

O.E 2.2: Proporcionar recursos als tutors legals i educadors per acompanyar als infants d'entre 2 a 6 anys en situació de desemparament.

Línies d'acció:

1. Conte a través del qual l'infant podrà treballar la seva situació de desemparament de manera natural, identificant el que estan vivint i sentint i acompanyar-los a entendre millor la situació.
2. Guia pràctica vinculada al conte per acompanyar els educadors socials i/o famílies d'acollida o d'adopció i per mentalitzar-se en el procés de desemparament.

5 Conclusions

Objectius

El primer objectiu general, el qual pretenia conèixer el desenvolupament emocional dels infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament en centres residencials o famílies d'acollida, s'ha assolit mitjançant el marc teòric. En el marc teòric, s'han explorat les etapes del desenvolupament emocional dels infants (O.E 1.1) des de la perspectiva del model psicodinàmic i psicosocial. S'ha presentat la teoria psicodinàmica de Freud i la construcció de la psique, seguit per la investigació de la importància del vincle primerenc amb la figura maternal amb Spitz; la importància de respectar els processos de l'infant i la figura parental "suficientment bona" de Winnicott; els efectes de viure constantment en posició esquizo-paranoide de Klein; i la teoria de l'aferrament de Bowlby. D'altra banda, la perspectiva psicosocial d'Erikson amb les etapes del desenvolupament ens ha destacat la importància de l'estabilitat, el reconeixement i l'acompanyament per assolir els reptes de desenvolupament. L'anàlisi de les teories d'aquests autors ha posat en perspectiva de la importància dels vincles estables amb les figures parentals i ha posat en evidència els resultats de la negligència parental, per tant, assolint l'objectiu específic (O.E 1.2) d'aprofundir com els afecta

emocionalment el desemparament als infants de 2 a 6 anys. A través les evidències dels autors mencionats anteriorment, l'experiment de Harlow i de la definició dels mecanismes de defensa, s'ha esmentat amb més profunditat les conseqüències del desemparament pels infants i el seu desenvolupament psicosocial i cognitiu.

El segon objectiu general el qual procura crear eines a educadors socials i famílies d'acollida o adoptives perquè puguin acompanyar emocionalment als infants de 2 a 6 anys en situació de desemparament també s'ha assolit a través de la creació del conte i la guia vinculada. El conte és un recurs socioeducatiu que poden utilitzar les persones qui acompanyen als infants desemparats (O.E 2.1), mentre que la guia conté unes propostes per com aprofitar el contingut del conte. La proposta que es fa és per utilitzar el conte com a eina per connectar amb l'infant a través de les imatges i la història, o com a eina per ajudar a l'infant per entendre on està la seva família i perquè està en un centre residencial o amb una família d'acollida. No obstant l'objectiu amb el qual es llegeix la història, el contingut del conte inclou missatges implícits i explícits els quals validen les emocions de l'infant i del dofinet (personatge amb qui els nens se sentiran identificats). El conte en sí dona resposta a l'objectiu general de facilitar l'acompanyament emocional dels infants a través del conte.

Importància del projecte

Haver fet les pràctiques de tercer al centre d'acollida em va permetre observar en primera mà els comportaments dels infants que estaven en el recurs, mentre fer les pràctiques de quart a un espai familiar em va posar en perspectiva la importància d'un bon acompanyament emocional, sobretot a la primera infància. Al centre d'acollida sentia que molts infants no rebien l'atenció necessària i era complicat gestionar el dia a dia. Amb el grup de petits, que hi havia nens d'entre 2 i 6 anys, no hi havia una explicació de la situació i el dia a dia era molt rutinari. Doncs, quan vaig estar a l'espai familiar, vaig aprendre el poder dels contes i com podrien facilitar la intervenció i ajudar a crear un vincle amb l'adult referent i a validar les emocions de l'infant. A través de l'experiència de pràctiques de tercer, vaig poder palpar la importància de generar recursos i donar eines als educadors o les famílies d'acollida que acompanyen a aquests infants a créixer. D'altra banda, em vaig conscienciar de la dificultat de crear un únic recurs o una única resposta a un problema, ja que cada adult referent dels infants té les seves maneres de ser i intervenir i cada infant ha tingut les seves vivències. Per tant, he volgut crear un medi el qual faciliti la feina dels adults referents dels infants desemparats i que alhora ajudi a infants a sentir-se més acompanyats. Gràcies al marc teòric elaborat, s'ha donat resposta als

objectius i he pogut elaborar un recurs pràctic que dialoga amb el psiquisme infantil d'aquesta edat amb situació de desemparament.

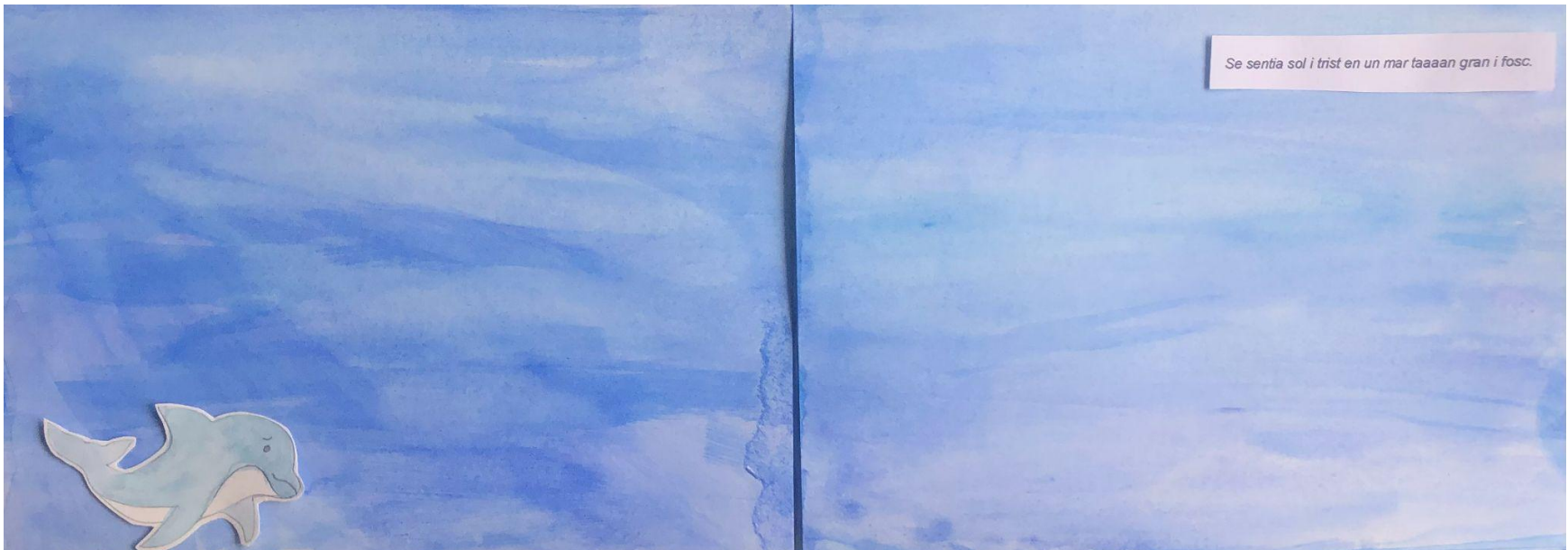
Punts febles i propostes de futur

Un punt feble a destacar del projecte és que no s'ha aplicat. És un projecte en procés que no ha estat publicat ni l'ha provat per ningú, per lo qual, no es coneix la seva afectivitat. Tot i això, s'ha creat un qüestionari com a eina d'avaluació del projecte, el qual va adjunt a la guia, perquè quan l'utilitzin educadors socials en centres residencials de menors o famílies d'acollida o adoptives, puguin donar un *feedback* constructiu sobre com els hi ha anat l'experiència de compartir el conte amb l'infant. D'altra banda, els recursos proposats només són recomenacions extretes del que he pogut observar i aprendre al llarg de la carrera i de les meves pràctiques. Per tant, com a proposta de futur, sugereixo compartir el conte i la guia amb centres d'acollida i CRAEs per tal d'analitzar els resultats de les enquestes, i doncs millorar-lo segons les demandes.

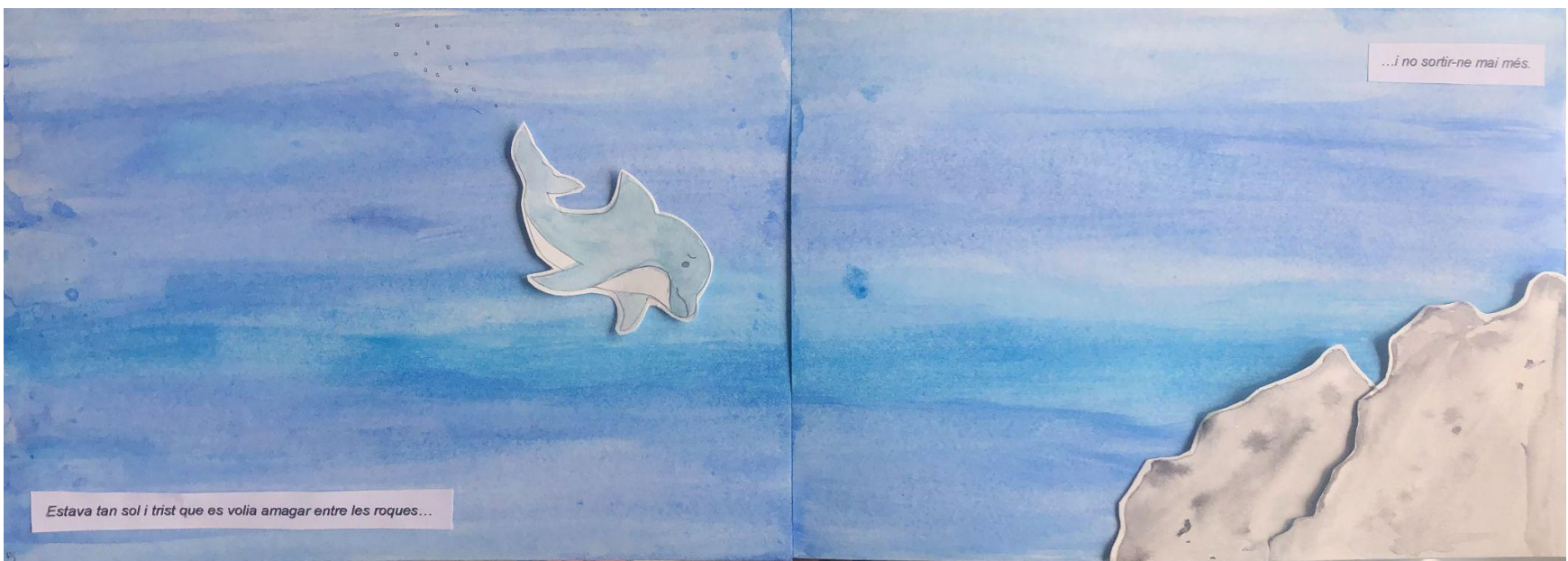
6 Annexos

4.2 Conte

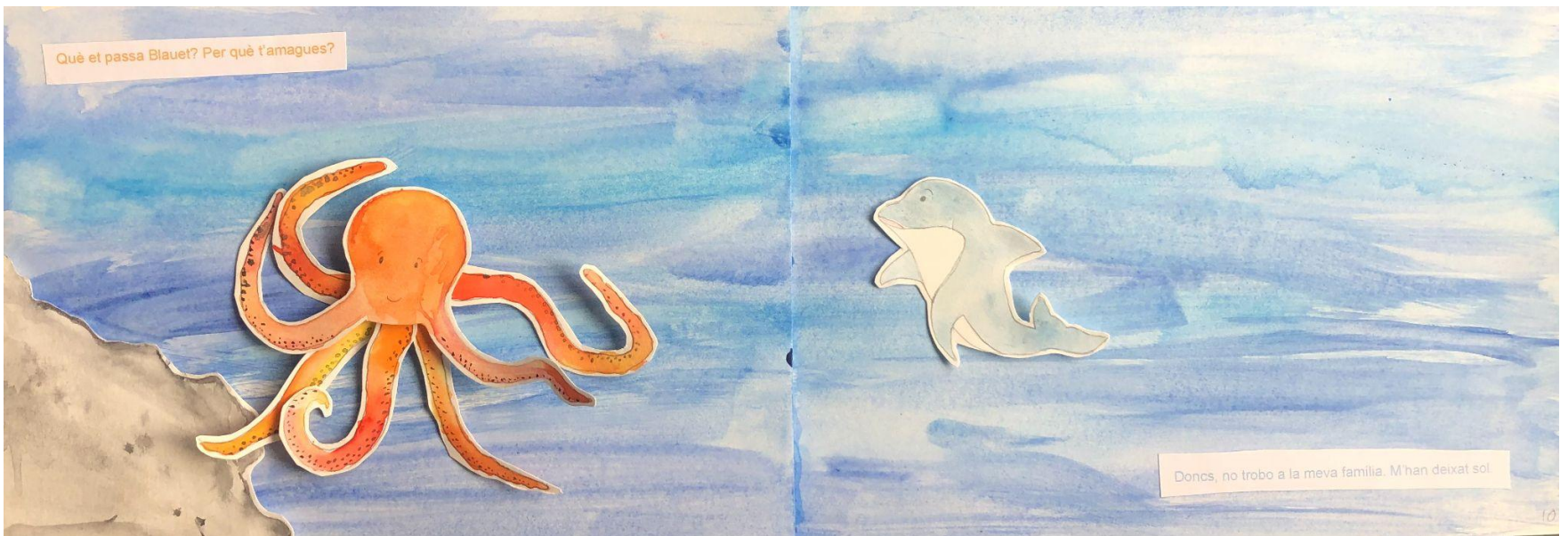
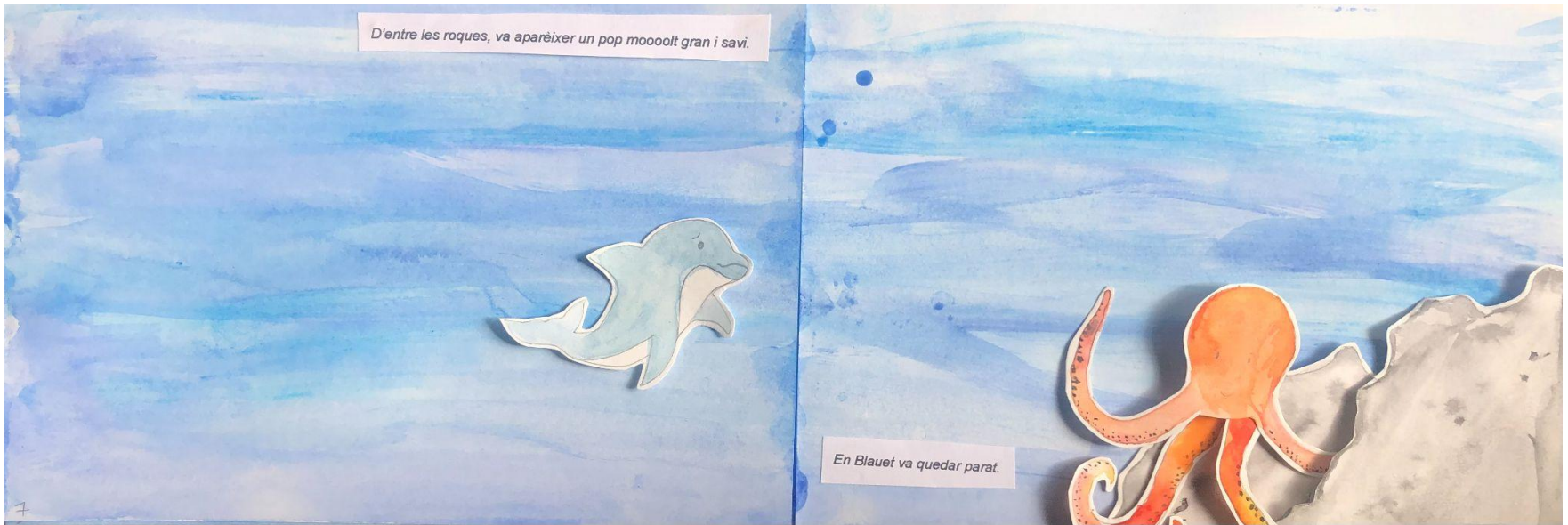

Se sentia sol i trist en un mar taaaan gran i fosc.

Estava tan sol i trist que es volia amagar entre les roques...

...i no sortir-ne mai més.

El pop va abraçar al dofí amb els seus tentacles acollidors.

Blauet, normal que estiguis trist, a ningú li agrada sentir-se sol.

Segurament la teva família no pot cuidar de tu perquè s'han

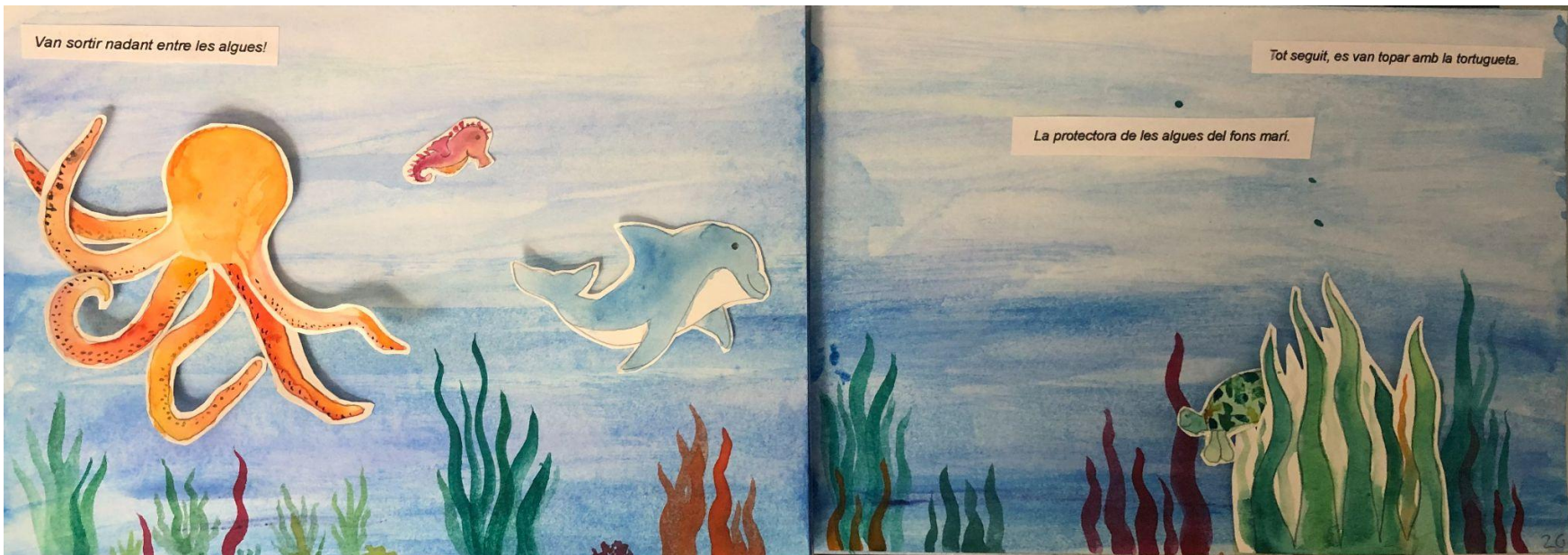
de cuidar ells primer.

Va presentar-se el cavallet de mar alegrement...

Per què estàs tan trist, Blauet?

Doncs, no trobo a la meva família i els trobo a faltar.

Ara que estic amb vosaltres, estic en un lloc segur.

Gràcies per acompanyar-me i estimar-me.

Sou un gran refugi!

Estarem al teu costat sempre que et sentis sol...

...I t'ajudarem a tronar a somriure ara i quan calgui.

T'estimem i t'estimarem, Blauet.

4.3 Guia educadors socials i famílies d'acollida

Índex

Introducció de la guia	2
Resum de l'argument	2
Aspectes que apareixen en el conte	3
Com narrar el conte	3
Propostes per la lectura dialogada	3
Avaluació	5
Anotacions personals	6

Introducció de la guia

El camí d'en Blauet és un conte destinat a infants d'entre dos i sis anys (aproximadament) i ha estat dissenyat per acompanyar als menors en situació de desemparament. Aquesta guia està escrita per tu, educador social i/o família tutelar, per ajudar-te a utilitzar el conte amb l'infant i adaptar-lo a la seva situació.

L'objectiu del conte, com ja mencionat, és acompanyar des d'un vessant més proper als infants en situació de desemparament. Té una estructura simple perquè el pugueu explicar adaptant-vos al cas de l'infant i connectar més amb ell, validant les seves emocions, ajudar que l'infant s'identifiqui amb el personatge principal i reflexionar arran del conte i la seva situació. No és un conte terapèutic, per la qual cosa se li pot explicar a l'infant quan us vingui de gust, tot i que és recomanable que sigui durant un moment en el qual el nen estigui tranquil. A continuació s'ha fet un recull de suggeriments que es podrien aplicar amb el conte per treure-li profit a la intervenció socioeducativa amb l'infant i millorar la qualitat d'acompanyament emocional. Aquesta guia està feta per donar idees sobre com abordar la situació emocional de l'infant a través del conte.

Resum de l'argument

En dofí Blauet fa dies que no veu la seva família i es troba sol i trist en el mar. Està frustrat, enfadat i trist i decideix amagar-se entre unes roques quan de cop surt un pop. El pop li pregunta per què està trist i en Blauet li explica què li ha passat. El pop li fa una abraçada, valida el sentiment de soledat i li explica que no és culpa del dofí i que la seva família no pot cuidar d'ell perquè s'ha de cuidar ella primer. Aleshores apareix un cavallet de mar, el qual li pregunta al Blauet per què està trist. El dofí li conta què li ha passat i el cavallet de mar valida la seva emoció de soledat i el reconforta amb el missatge que la família no té els suficients recursos per criar-lo i acompanyar-lo de moment i el cavallet li assegura el seu suport. Després es troben a la tortuga, la qual també pregunta al Blauet què li passa. El dofí li posa en context, al qual ella respon primerament validant el sentiment de tristesa i posteriorment assegurant que ella, el pop i el cavallet l'acompanyarien amb tot en tot moment. Al final, els tres personatges secundaris dediquen unes paraules d'amor i suport i en Blauet es mostra menys ansiós i sol.

Aspectes que apareixen en el conte

- Narració des del no-judici.
- Validació de les emocions.
- Acompanyament en situacions vulnerables.
- Perspectiva col·lectiva (missatge de “no estàs sol”).
- Que l’infant no se senti culpable pel desemparament.
- Respecte (per ell mateix, pels altres —educador/es, amitats, persones adultes de referència, la família tutelar...—, i per la família biològica).
- Mentalitzar com se sent el nen per poder adaptar la intervenció.

Com narrar el conte

A través del marc teòric, s’ha tingut en compte el desenvolupament psíquic de l’infant i l’etapa evolutiva psicosocial en la qual es troba per elaborar un diàleg simple i flexible. És a dir, el diàleg és adaptable perquè el lector pugui narrar la història segons les necessitats del menor. Per exemple, es pot llegir per passar l’estona i observar les il·lustracions, o com a eina per explicar-li a l’infant perquè ja no està amb la seva família. D’altra banda, els colors i els personatges estan pensats per captar l’atenció de l’infant, tot i tenir un missatge una mica més profund. Per tant, es pot destacar, per exemple, els canvis en el color del mar i del mateix Blauet. A través dels estímuls visuals, es pot anar generant vincle amb l’infant. Es recomana que es faci la lectura en un moment tranquil, on l’infant pugui connectar amb ell mateix i amb l’adult que l’estigui llegint.

A continuació teniu una proposta de com es pot dur a terme la narració i interacció amb l’infant.

Propostes per la lectura dialogada

Les següents propostes són adaptables a cada infant, segons la seva maduresa emocional, el vincle que hi hagi entre vosaltres o les vivències que ha tingut. Cal conversar amb l’infant sobre què esteu llegint i parlant des d’una posició d’escolta activa, sense jutjar i observant com es desenvolupa la situació, el seu llenguatge corporal i tenir en compte què verbalitza.

Proposta 1: com explicar-li per què està a on està

Quan a un infant —en aquest cas d’entre 2 i 6 anys— el recull un treballador social que no ha vist mai i porta a un centre d’acollida, o quan arriba a un CRAE després de ja haver passat per

un centre d'acollida, o l'empara un familiar llunyà o una família desconeguda, aquest infant sent molt desconcert. Els infants poden idealitzar les seves famílies biològiques, o al contrari, sentir molta ràbia, o inclús es poden prendre estar allà com un joc. Tot i que l'infant conegui la situació de la seva família, aquest conte pot ajudar-lo a viure millor les conseqüències del desemparament.

Posem d'exemple el cas on el progenitor té problemes d'alcoholisme i no pot cobrir les necessitats de l'infant, ja que no l'alimenta, no el dutxa, no li canvia la roba per anar a l'escola, mai li posa esmorzar i sovint el deixa sol a casa mirant la televisió. Quan li expliquem la història a l'infant, per exemple en l'escena on en Blauet es troba al pop i li explica que està trist i sol, i el pop li respon «Blauet, normal que estiguis trist, a ningú li agrada sentir-se sol. Segurament la teva família no pot cuidar de tu perquè s'ha de cuidar ella primer.», podeu afegir-li explicacions més adaptades al cas de l'infant.

Proposta 2: posar-li paraules a les emocions

Com que als infants a qui va dirigit el conte són molt petits per identificar les seves emocions o ser conscient d'elles, podem utilitzar el conte per posar-li paraules al que pot estar sentint l'infant.

Si es llegeix el conte a un infant que ja coneixeu, li podeu anar fent preguntes sobre ell mateix amb relació al conte. Depèn de la maduresa de l'infant, es pot indagar més o menys amb aquestes preguntes. Per exemple:

- Tu t'has sentit sol alguna vegada? (explicar què vol dir sentir-se sol o explicar-li quan t'has sentit sol tu).
- Tu t'has volgut amagar entre roques i no sortir mai? / De vegades t'amagaries entre roques i no sortiries mai? / Què fas quan t'enfades o estàs trist?
- Què et fa estar trist?

D'altra banda, es poden fer preguntes visuals més superficials per conèixer-vos millor. Per exemple:

- A tu t'agrada el mar?
- Què et fa por?
- Quin és el teu animal preferit? / T'agraden els dofins? T'agraden els pops? I els cavallets de mar? I les tortugues? N'has vist algun mai?

- Et faria por nadar amb algun d'aquests animals?
- Saps, jo soc com el pop, el cavallet de mar i la tortuga (o el que hagi dit que és el seu preferit). Jo estic aquí per ajudar-te i estimar-te.

Avaluació

Pel fet que és un projecte final de grau i no s'ha testat l'efectivitat, a continuació un deixo un enllaç a un qüestionari el qual agrairia molt que poguéssiu contestar per rebre *feedback* per millorar la guia i l'acompanyament amb l'infant. Completar-la triga entre 5 i 10 minuts.

Enllaç avaluació: <https://forms.gle/YpQNb49SSJSsCA6m8>

Anotacions personals

A continuació, s'ha deixat una pàgina en blanc perquè pugueu fer les observacions de com reacciona l'infant o com evoluciona la percepció de l'infant cada vegada que llegiu el conte; per fer anotacions sobre la intervenció o inclús per formular les vostres pròpies propostes per com utilitzar-lo, segons com s'adapti millor a la vostra situació o la de l'infant.

7 Bibliografía

Alonso, Alejandra. (2015) Ello, yo y superyó. Recuperat a: <https://www.psyciencia.com/definicion-de-la-semana-ello-yo-y-superyo/>

Allueva Aznar, Laura. «Situacions de risc i desemparament en la protecció de menors». *InDret*, [en línia], 2011, Núm. 4, <https://raco.cat/index.php/InDret/article/view/366246> [Consulta: 17-01-2022].

Amorós Azpilicueta, Carmen. (2008) *Desamparo y adopción desde la perspectiva del menor*. Intercambios, papeles de psicoanálisis / Intercanvis, papers de psicoanàlisi, [en línia], Núm. 21, p. 7-12, <https://raco.cat/index.php/Intercanvis/article/view/354484>

Bettelheim, Bruno. (1976). *Psicoanálisis de los cuentos de hadas*. Crítica.

Bowlby, John. (1954). *Cuidados maternos y salud mental*. Recuperat a: <https://iris.paho.org/handle/10665.2/1160>

Castillero Mimenza, Óscar. (2020). La teoría psicoanalítica de Melanie Klein. Recuperat a: <https://psicologiaymente.com/clinica/teoria-psicoanalitica-melanie-klein>

Cortés Almansa, Gemma. (2019). Estilos de apego infantil y adulto. Recuperat a: <https://psinergia.com/blog/estilos-de-apego-infantil-y-adulto/>

EditorialDesclee. (2021). Café con autor #28 - Cristina Cortés - Reparación del apego en niños mediante EMDR [Vídeo]. Youtube. Recuperat a: <https://www.youtube.com/watch?v=DtV5npyMDwo>

Erikson, E. (1978). *Infancia y sociedad (Capítulo 7: Ocho edades del hombre)*. (pp. 222-247). Ediciones Hormé.

Freud, Anna. (1954). *El yo y los mecanismos de defensa* (Segunda edición). Editorial Paidós.

Freud, S, Freud, A., Strachey, J., Strachey, A., Tyson, A. [Traduit per L. Etcheverry, J.] (1937-1940). *Obras completas: Moisés y la religión monoteísta Esquema del psicoanálisis y otras obras* (Volumen 23). Amorrortu editores.

Gago, Josu. (2014). Teoría del apego. El vínculo. Recuperat a: <https://www.avntf-evntf.com/wp-content/uploads/2016/06/Teor%C3%ADa-del-apego.-El-v%C3%ADnculo.-J.-Gago-2014.pdf>

GenCat (Departament de Drets Socials.) (2010). Temes clau de la Llei. Recuperat a: https://dretssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/infancia_i_adolescencia/legislacio/projecte_d_e_llei_dels_drets_i_les_opportunitats_de_la_infancia_i_/temes_clau/

Gran enciclopèdia catalana. (2013). Desempament. Recuperat a: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0272441.xml>

Gonzalo Marrodán, José Luís. (2020). "Cuéntame cuando sí anidé en una tripa y sí nací", nuevo y precioso cuento de la psicóloga Cristina Cortés, para hacer explícitas sensaciones de abandono o carencia emocional que son implícitas. Recuperat a: <http://www.buenostratos.com/2020/03/cuentame-cuando-si-anide-en-una-tripa-y.html>

Guevara, Exequiel. (2016). El cuento como herramienta de intervención. Recuperat a: https://www.researchgate.net/publication/307634108_El_cuento_como_herramienta_de_intervencion

Guitart, Joelle. (2021). Mecanismos de defensa: tipos y cómo actúan en nosotros. Recuperat a: <https://lateralidad.com/mecanismos-de-defensa-tipos-y-como-actuan-en-nosotros/>

Klein, M. (1932). *The psycho-analysis of children*. W W Norton & Co.

Laplanche, J., Pontalis, J. (1967). *Diccionario de psicoanálisis* (6 ed.). Editorial Paidós SAICF.

Lemos Rodríguez, Raquel. (2010). «René Spitz y la relación madre-hijo durante la infancia». Recuperat a: <https://lamenteesmaravillosa.com/rene-spitz-y-la-relacion-madre-hijo-durante-la-infancia/>

Ley 26/2015, de 28 de julio, de modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia. Boletín Oficial del Estado, 180, de 12 de agosto de 2015.
<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-8470&p=20151031&tn=0>

Ley Orgánica 1/1996, de 15 de enero, de Protección Jurídica del Menor, de modificación parcial del Código Civil y de la Ley de Enjuiciamiento Civil. Boletín Oficial del Estado, 15, de 17 de enero de 1996. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1996-1069>

Organización Mundial de la Salud & United Nations Children's Fund (UNICEF). (2013). El desarrollo del niño en la primera infancia y la discapacidad: un documento de debate. Organización Mundial de la Salud. Recuperat a: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/78590>

Myers, D. (2006), Psicología 7ma edición. Editorial Médica Panamericana: Madrid.

Medina Gómez, Cristina. (2019). Cuando un niño sufre abandono emocional. Recuperat a: <https://lamenteesmaravillosa.com/cuando-nino-sufre-abandono-emocional/>

Ministeri de Drets Socials i Agenda 2030. (2020). Infancia en datos. Recuperat a: https://www.mdsocialesa2030.gob.es/infancia-en-datos/ied_en_construccion.htm

Palacios, J.; Rodrigo, M.J. (1998), “*La familia como contexto de desarrollo humano*”. En M. J. Rodrigo y J. Palacios, J. (Eds.), Familia y desarrollo humano. Alianza Editorial. Madrid.

Parlament de Catalunya. (2011). Llei dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència. Recuperat a: <https://www.parlament.cat/document/nom/TL115.pdf>

Rivera del Angel, Carmen. (2018). Mecanismos de Defensa. Recuperat a: <https://www.udocz.com/apuntes/232589/mecanismos-de-defensa>

Rosalinda Santana-Tavira, M.C., Roberto Sánchez-Ahedo, M.C., M. en E.M., Emilio Herrera-Basto, M.C. (1998). *El maltrato infantil: un problema mundial*. Recuperat a: <https://www.scielo.org/pdf/spm/1998.v40n1/58-65>

Rovella Peluffo, Maria Belén. (2020). Abandono emocional en la infancia: repercusiones en la constitución del psiquismo. Recuperat a: https://www.colibri.udelar.edu.uy/jspui/bitstream/20.500.12008/30445/1/tfg_belen_rovella.pdf

Samir Parra Rueda, Kevin. (2020). Melanie Klein: Una autora central de la psicología infantil. Recuperat a: <https://academiadepsicoanalisis.com/blog/melanie-klein-una-autora-central-de-la-psicologia-infantil/#%C2%BFcu%C3%A1%20es%20la%20teor%C3%ADa%20de%20Melanie%20Klein?>

Sroufe, L. A., & Waters, E. (1977). *Attachment as an organizational construct*. *Child Development*. <https://doi.org/10.2307/1128475>

Suomi, Stephen J., & Harlow, Harry F. (1975). Experiencias tempranas y psicopatología inducida en monos Rhesus. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 7(2),205 -229. ISSN: 0120-0534. Recuperat a: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=80570203>

The School of Life. (2015). PSYCHOTHERAPY - Melanie Klein [Vídeo]. Youtube. Recuperat a: <https://www.youtube.com/watch?v=HU3iSW6WTo8>

UNICEF. (1990). Convención sobre los Derechos del Niño. Recuperat a: <https://www.unicef.es/causas/derechos-ninos/convencion-derechos-ninos#:~:text=La%20Convenci%C3%B3n%20sobre%20los%20Derechos%20del%20Ni%C3%B1o%20se%20convirti%C3%B3%20en,del%20mundo%20excepto%20Estados%20Unidos.>

Vera Casas, Alejandro. (2020). ¿Qué son los mecanismos de defensa?. Recuperat a: <https://psiquiatria.com/bibliopsiquis/blog.php?wurl=que-son-los-mecanismos-de-defensa>

Winnicott, D. (1950) *Biblioteca D. Winnicott: Obras completas (Capítol Ideas y definiciones)*. Recuperat a: <https://ouricult.files.wordpress.com/2012/06/donald-winnicott-obras-completas.pdf>